

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΕΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
“Περιβάλλον και Ανάπτυξη”

Διπλωματική εργασία:

**Οικονομία και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη,
Από την Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση
στα Μοντέλα Περιβαλλοντικής Διαχείρισης**

Κυριακή Καραχάλιου

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιωάννης Ψαρράς

Αθήνα

Οκτώβριος 2016

Ευχαριστώ τον επιβλέποντα Καθηγητή κ. Ι. Ψαρρά και τον κ. Τρ. Κατσαρέλη για την πολύτιμη βοήθειά τους και τα μέλη της τριμελούς επιτροπής κ. Δ. Δαμίγο και Β. Ασημακόπουλο για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
1. Από την προστασία του περιβάλλοντος στην πράσινη οικονομία μέσα από τα κείμενα	9
2. Η ελληνική πραγματικότητα: Αναπτυξιακός Νόμος 2016 (4399/16)	28
3. Αποτίμηση κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων	34
a. Αποτίμηση με οικονομικούς όρους, S-ROI	34
b. Αποτίμηση με μη οικονομικούς όρους, Μοντέλα και πρότυπα περιβαλλοντικής διαχείρισης/απολογισμού	41
i. ISO 14001:2016	43
ii. EMAS III	44
iii. ISO 26000:2015	45
iv. Integrated Reporting <IR>	50
v. GRI – G4	52
vi. Ευρωπαϊκός Κώδικας Βιωσιμότητας 2016	54
vii. Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας	55
4. Συμπεράσματα	57
Βιβλιογραφία	61

Εικόνες και Πίνακες

Εικόνα 1: Towards Green Growth, επιλογή αποσπασμάτων από το περιθώριο του κειμένου	20
Εικόνα 2: Οι Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDG), (www.stockholmresilience.org)	25
Εικόνα 3: Τα επτά βασικά θέματα της κοινωνικής ευθύνης σύμφωνα με το ISO 26000 (www.iso.org)	47
Εικόνα 4: ISO 26000, (www.iso.org)	49
Εικόνα 5: Σχηματικός Τρόπος Λειτουργίας <IR> (integratedreporting.org/)	51
Πίνακας 1: Οι τέσσερις Διασκέψεις του ΟΗΕ. Συνοπτικά Στοιχεία.	27
Πίνακας 2: S-ROI, παράδειγμα εφαρμογής ()	37

Εισαγωγή

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου που περιβαλλοντικά και κοινωνικά θέματα αλληλεπιδρούν με την οικονομία, από τη στιγμή που διαπιστώθηκε ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει αρνητικό αντίκτυπο στο περιβάλλον μέχρι τη σημερινή συνθήκη που, παρόλο που έχουν γίνει πολλά θετικά βήματα, η ανάγκη λήψης αποτελεσματικών μέτρων είναι επιτακτική.

Θεωρώντας ότι παράγοντες που αφορούν το περιβάλλον και την κοινωνία εμπλουτίζουν και δεν περιορίζουν την οικονομική σκέψη, ερευνήθηκε η εξέλιξη αυτής της υπόθεσης, κυρίως μέσα από τα επίσημα κείμενα των διεθνών θεσμών, και εξετάστηκε ο τρόπος που επηρεάζει το σχεδιασμό σε επίπεδο πολιτικής πρωτοβουλίας και επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Από τη μία πλευρά, ο τρόπος που αντιμετωπίζονται τα θέματα του περιβάλλοντος είναι ιδιαίτερα σύνθετος. Αφορά πολλά και πολύ διαφορετικά εμπλεκόμενα μέρη που, εκτός από διαφορετικά συμφέροντα, έχουν διαφορετική αντίληψη τόσο του περιβάλλοντος όσο και της έννοιας της προστασίας. Επίσης τα περιβαλλοντικά θέματα έχουν διεθνή χαρακτήρα και απαιτείται κοινή δράση σε παγκόσμιο επίπεδο, γεγονός που τους δίνει έντονη πολιτική διάσταση και απαιτεί χειρισμούς διεθνούς διπλωματίας. Ταυτόχρονα αφορούν πολλαπλά επιστημονικά πεδία, οπότε απαιτούν και διεπιστημονική συνεργασία.

Από την άλλη πλευρά, η οικονομία διανύει μια περίοδο αναζήτησης ταυτότητας με το κυρίαρχο μοντέλο της να αμφισβητείται έντονα. Κατηγορούνται οι οικονομολόγοι για την ανικανότητά τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την κρίση, για το ότι οι θεωρίες που διατυπώνουν αφορούν μόνο τη μεταξύ τους συζήτηση, για την απομάκρυνση της οικονομίας από την αγορά και την επιχειρηματικότητα¹, την αδυναμία εμφάνισης του περιβαλλοντικού κόστους κάθε δραστηριότητας στην αγορά, για το ότι πάσχουν από «αναπτυξιομανία»,² για το ότι η κρίση που βιώνουμε τώρα ήταν απόλυτα προβλέψιμη και ευθύνεται ο τρόπος που έχουν σχεδιαστεί τα νομίσματά μας.³ Εξακολουθούν να μετράνε την ανάπτυξη με τη μεταβολή του ΑΕΠ, παρόλο που αυτό δεν έχει καμία σχέση με την ευημερία ή άλλα κοινωνικά κριτήρια, αντίθετα περιλαμβάνει και όλες τις βλαπτικές για το περιβάλλον και την κοινωνία δραστηριότητες.

¹ Coase R., (2012), "Saving Economics from the Economists", [ηλεκτρονική έκδοση] *Harvard Business Review*, τεύχος 12.2012

² Daly H.E., (2007), *Ecological Economics and Sustainable Development*, Selected Essays of Herman Daly, Edward Elgar Publishing, UK και USA.

³ Lietaer B., (2001), *The Future of Money*, Century, The Random House Group, London

Στο πρότυπο του Better Life Index⁴ που μετράει την ανθρώπινη ευημερία με δείκτες πέρα από το Α.Ε.Π., ο δείκτης της ανάπτυξης είναι απαραίτητο να συμπεριλαμβάνει κοινωνικές και περιβαλλοντικές παραμέτρους. Αρκετοί τέτοιοι δείκτες έχουν προταθεί: MEW (Measure of Economic Welfare - William Nordhaus and James Tobin, 1972), ISEW (Index of Sustainable Economic Welfare – Herman Daly and John Cobb, 1989), GNP (Green National Product - Clifford W. Cobb and John B. Cobb, 1994), GPI (Genuine Progress Indicator - Herman Daly and John Cobb, 1995)⁵ χωρίς όμως να έχουν βρει μεγάλη απήχηση.

Η ανάπτυξη με τους όρους της μεγέθυνσης, όπως έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή και είχε θεωρηθεί πανάκεια για την καταπολέμηση της φτώχειας, της ανεργίας, του υπερπληθυσμού, τώρα ξέρουμε ότι δεν είναι πια εφικτή γιατί εξαντλεί τους φυσικούς πόρους και υποβαθμίζει το περιβάλλον. Ταυτόχρονα ένας κόσμος χωρίς ανάπτυξη είναι, πολιτικά κυρίως, (ακόμα;) αδιανόητος⁶. Η βιώσιμη ανάπτυξη εμφανίζεται ως μια πειστική ιδέα ή ένας ικανοποιητικός συμβιβασμός. «Ένα πιο πράσινο, πιο ισορροπημένο πλαίσιο είναι μια παλιά ιδέα που η ώρα της έφτασε», ισχυρίζεται ο Joseph Stiglitz το 2006.⁷

Μετά από μισό αιώνα συζητήσεων και διαπραγματεύσεων το θέμα της υποβάθμισης του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα κορυφαία θέματα στην πολιτική ατζέντα. Η οικονομία καλείται να προσαρμοστεί στο ρόλο της για αυτή τη μετάβαση. Βαφτίζεται «πράσινη», «κυκλική», «κοινωνική», «ζωντανή», «ηθική» και καλείται να γίνει το μέσο της μετάβασης στη βιώσιμη ανάπτυξη.

Διατρέχοντας τη διεθνή βιβλιογραφία, βλέπουμε ότι η ανησυχία της υποβάθμισης του περιβάλλοντος ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, ξεκινάει από ατομικές φωνές μεμονωμένων επιστημόνων στις αρχές τις δεκαετίας του '60. Στη συνέχεια υιοθετείται ο προβληματισμός από τους διεθνείς θεσμούς, δημιουργούνται ειδικές επιτροπές και αρχίζει η διεθνής συζήτηση. Πρωτοστατεί ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) με το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (United Nations Environmental Program -UNEP) που οργανώνει Διεθνείς Διασκέψεις για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, με το ενδιαφέρον να μετατίθεται αρκετά γρήγορα από το περιβάλλον προς την ανάπτυξη. Από τις

⁴ OECD,(2015), "How is life? Measuring Well Being", στην ιστοσελίδα: www.oecdbetterlifeindex.org (04.10.16)

⁵ Redefining Progress,(2016),"Genuine Progress Indicator", στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://rprogress.org/sustainability_indicators/genuine_progress_indicator.htm (07.09.16)

⁶ Daly, ο.π., σελ 10

⁷ Stiglitz J., (2006), "Good numbers gone bad", [ηλεκτρονική έκδοση] *Fortune Magazine*, τεύχος 02.10.06 στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://archive.fortune.com/magazines/fortune/fortune_archive/2006/10/02/8387507/index.htm

Διασκέψεις προκύπτουν σημαντικά κείμενα αναφοράς που άλλοτε έχουν δεσμευτικό (hard law) και άλλοτε κανονιστικό (soft law) χαρακτήρα για την εφαρμογή τους από τις κυβερνήσεις των κρατών. Κείμενα δημοσιεύονται παράλληλα από την Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED), από τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), από το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο (ICC), την επιστημονική κοινότητα, ΜΚΟ και πολλούς άλλους φορείς.

Αυτά τα κείμενα, ως πρωτογενείς πηγές αποτελούν την αφετηρία της συγκεκριμένης εργασίας. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται τα σημαντικότερα από αυτά μέσω των οποίων διαφαίνεται πώς μεταλλάσσεται η έννοια της περιβαλλοντικής προστασίας σε βιώσιμη ανάπτυξη και πως ενισχύεται συνεχώς ο ρόλος της (πράσινης) οικονομίας ενώ ταυτόχρονα επιχειρείται να αντιμετωπιστούν τα κοινωνικά θέματα.⁸

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην ελληνική πραγματικότητα και μια προσπάθεια διερεύνησης του τρόπου που αυτή η συζήτηση έχει επηρεάσει την ελληνική νομοθεσία. Ενδεικτικά επιλέγεται ο Αναπτυξιακός Νόμος του 2016 και τίθεται το ερώτημα αν έχει εναρμονιστεί με τους κανονισμούς και τις δεσμεύσεις που έχουν προκύψει από τις διεθνείς διασκέψεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι επικρατέστερες τάσεις που αποτιμάται ο αντίκτυπος μιας δράσης/επένδυσης/επιχείρησης/οργανισμού μέσα στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Αυτές είναι:

- Η ποσοτικοποίηση αυτών των περιβαλλοντικών και κοινωνικών παραμέτρων και η αναγωγή τους σε χρηματο-οικονομικά μεγέθη. Με το κείμενο του N. Stern, που κάνει τον απολογισμό της κλιματικής αλλαγής με οικονομικούς όρους, το κείμενο «The Business Case of the Green Economy, Sustainable Return on Investment» με δείκτες όπως το S-ROI όπου S μπορεί να είναι Sustainable ή Social.
- Ο σχεδιασμός και η παρακολούθηση της επίδρασης οικονομικών δραστηριοτήτων στο περιβάλλον και στην κοινωνία μέσω προτύπων περιβαλλοντικής διαχείρισης και προτύπων απολογισμού που βασίζονται σε μη-οικονομικά κριτήρια. (ISO, GRI, IR, κ.α.) Η υιοθέτηση αυτών των προτύπων από εταιρίες/οργανισμούς/διαδικασίες τους επιτρέπει να

αποτιμούν και να παρακολουθούν τον κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο της δραστηριότητάς τους και να σχεδιάζουν τη βελτίωση της ενώ ταυτόχρονα «επιβεβαιώνει» την περιβαλλοντική και κοινωνική ευαισθησία αυτών με θετική επίδραση στους αποδέκτες των προϊόντων και υπηρεσιών τους.

Εξετάζονται αρχικά οι δείκτες S-ROI και στη συνέχεια τα επικρατέστερα πρότυπα και ειδικότερα ο Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας που παρουσιάστηκε στον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο τον Απρίλιο του 2016.

1. Από την προστασία του περιβάλλοντος στην πράσινη οικονομία

Ενώ τώρα θεωρούμε ότι μπορούμε να μιλάμε για οικονομική ανάπτυξη μέσα σε ένα πλαίσιο που σέβεται τα βιοφυσικά όρια του πλανήτη, αυτό δεν ήταν προφανές το 1971 που τέθηκε για πρώτη φορά το ερώτημα “*How do we live a good life in a finite planet*”. Μέχρι τότε μόνο το πρώτο μέρος της ερώτησης, το «πως θα ζήσουμε μια καλή ζωή», είχε ενδιαφέρον.⁹ Η οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε τη βιομηχανική επανάσταση φαινόταν να μπορεί να δώσει πολλές υποσχέσεις σε αυτό το όραμα. Με κόστος όμως που ακόμα δεν ήταν γνωστό. Υπήρχαν μεμονωμένες και αποσπασματικές προσπάθειες αντιμετώπισης της ρύπανσης αλλά δεν ήταν προφανές ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει ως συνέπεια την υποβάθμιση του περιβάλλοντος με αρνητική επίδραση τόσο στην οικονομία όσο και στην ποιότητα ζωής.

Παρόλο που είχε προηγηθεί το βιβλίο «*Η Σιωπηλή Άνοιξη*» της βιολόγου Ρέιτσελ Κάρσον,¹⁰ που αναφερόταν στις θανατηφόρες επιπτώσεις των χημικών εντομοκτόνων με την εισχώρησή τους στην τροφική αλυσίδα, η συνολική εικόνα του προβλήματος δεν ήταν αντιληπτή. Σε αυτό το βιβλίο η Κάρσον απέδειξε, μετά από έρευνες, ότι η χρήση χημικών και τοξικών ουσιών ρυπαίνει τον υδροφόρο ορίζοντα, το έδαφος και τον αέρα και υποβαθμίζει την ανθρώπινη υγεία της παρούσας γενιάς αλλά και των μελλοντικών. Επεσήμανε την υποχρέωση που έχουμε να σεβαστούμε το οικοσύστημα μέσα στο οποίο ζούμε, με σκοπό να προστατέψουμε τόσο την ανθρώπινη υγεία όσο και το περιβάλλον.¹¹ Ήταν η πρώτη φορά που γινόταν επιστημονικά η συσχέτιση της ανθρώπινης δραστηριότητας με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας και γι αυτό, αυτό το βιβλίο θεωρείται θεμέλιο του οικολογικού κινήματος.

Λίγο αργότερα, το 1966, ο βρετανός οικονομολόγος Kenneth Boulding στο άρθρο του «*The Economics of the Coming Spaceship Earth*»¹² επισημαίνει την εξάντληση των φυσικών πόρων και το πρόβλημα διάθεσης των απορριμμάτων. Συγκρίνει τη μέχρι τότε ανοιχτή οικονομία των φαινομενικά ανεξάντλητων πόρων, την οποία αναφέρει ότι «έμπαινε στον πειρασμό να αποκαλεί "cowboy economy", με την κλειστή οικονομία του μέλλοντος που θα μπορούσε να λέγεται αντίστοιχα

⁹ Fiorino D., (2014), “The Green Economy, mythical or meaningful?”, [ηλεκτρονική έκδοση] *Policy Quarterly* – Volume 10, Issue 1

¹⁰ Carson R., (1962), *Silent Spring*, Houghton Mifflin, Boston. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο, *Σιωπηλή Άνοιξη*, μτφρ. Α. Κανδηλίδη, (1981), Κάκτος, Αθήνα

¹¹ UN, (2016), “Global Issues, Environment”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.un.org/en/globalissues/environment/> (06.09.16)

¹² Boulding K., (1966), “The Economics of the Coming Spaceship Earth”, στην ιστοσελίδα <http://www.ub.edu/prometheus21/articulos/obsprometheus/BOULDING.pdf> (01.09.16)

“spaceman economy”, στην οποία παρομοιάζει τη γη με ένα διαστημόπλοιο με περιορισμένα ρεζερβουάρ τόσο για προμήθειες όσο και για απόβλητα, και στην οποία, ο άνθρωπος πρέπει να βρει τη θέση του σε ένα κυκλικό οικολογικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Boulding, το ουσιαστικό μέγεθος της οικονομίας δεν είναι η παραγωγή ή η κατανάλωση αλλά η φύση, η ποιότητα και η πολυπλοκότητα του συνολικού αποθεματικού κεφαλαίου περιλαμβανομένης της κατάστασης των ανθρώπινων σωμάτων και πνευμάτων που περιλαμβάνονται στο σύστημα. Στην “οικονομία του αστροναύτη” μας απασχολεί κυρίως η διατήρηση του αποθέματος και οποιαδήποτε τεχνολογική αλλαγή έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση κάποιου αποθέματος με μειωμένη δραστηριότητα, δηλαδή λιγότερη παραγωγή και λιγότερη κατανάλωση, είναι όφελος. Αυτή η ιδέα ότι τόσο η παραγωγή όσο και η κατανάλωση είναι δραστηριότητες που πρέπει να περιοριστούν αντί για να ενισχυθούν, ξενίζει τους οικονομολόγους, που έχουν εμμονή με τις έννοιες των εσόδων και των ροών αποκλείοντας, σχεδόν, τις έννοιες του αποθεματικού κεφαλαίου (capital-stock concepts).¹³

Κάποιες Ευρωπαϊκές χώρες αρχίζουν μεμονωμένα να λαμβάνουν μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος. Σε αυτό το πλαίσιο η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) οργανώνει το 1968, με πρωτοβουλία ενός Ιταλού οικονομολόγου, συνάντηση με θέμα “Το Μέλλον της Ανθρωπότητας σε Σχέση με το Περιβάλλον” στην οποία συμμετέχουν τριάντα επιστήμονες από δέκα χώρες. Η συνάντηση αυτή, που είναι η πρώτη Ευρωπαϊκή συνάντηση με θέμα το περιβάλλον, ονομάστηκε “Λέσχη της Ρώμης” (“Club de Rome”) και αποφασίστηκε η εκπόνηση του προγράμματος “Σχέδιο πάνω στη Δυσχέρεια της Ανθρωπότητας”¹⁴ που οδήγησε λίγο αργότερα στην έκδοση του βιβλίου “*The Limits to Growth*”.¹⁵ Στο βιβλίο αυτό οι συγγραφείς ενημερώνουν για τους κινδύνους που έχει η εξάντληση των πόρων σε σχέση με την μελλοντική ανάπτυξη. Επεκτείνοντας σε παγκόσμια κλίμακα την ανησυχία του Μάλθους, για τη γεωμετρική αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με τη γραμμική αύξηση των αγαθών, θέτουν την ανησυχία για το μέλλον της ανθρωπότητας εάν ο πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται εκθετικά καταναλώνοντας τους μη ανανεώσιμους φυσικούς πόρους της Γης. Προειδοποιούν ότι σε κάποια δεδομένη στιγμή, θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε αυτό το έλλειμμα και το σύστημα μας θα καταρρεύσει. Προβλέπουν μια περιβαλλοντική κρίση μέχρι το τέλος του

¹³ Boulding, ο.π.

¹⁴ Δημαδάμα Ζ., (2008), *Οικονομία, Ανάπτυξη, Περιβάλλον, Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Πολιτικές της Αειφόρου Ανάπτυξης*, Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 225-6

¹⁵ Meadows D.H., Meadows D.L. & Randers L., (1972), *Limits to Growth*, Universe Books, New York και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.clubofrome.org/report/the-limits-to-growth/ (07.10.16)

αιώνα (2100) αν δεν παρθούν ανάλογα μέτρα. Αμφισβητώντας την ελπίδα ότι θα μπορούσαμε να βασιστούμε στην πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας για την επίλυση του προβλήματος, προκαλούν τη Δυτική κοινή γνώμη να αναρωτηθεί πόσο εφικτό θα μπορούσε να είναι το σύστημα της οικονομικής της ανάπτυξης.

Σε δεύτερη έκθεσή τους, που δημοσιεύτηκε το 2004, 32 χρόνια αργότερα, οι ίδιοι συντάκτες επιβεβαίωσαν την επαλήθευση της πρόβλεψής τους και υπογράμμισαν ότι η αρχική τους έκθεση δεν είχε ληφθεί σοβαρά υπόψη¹⁶.

Συμμετέχοντας στον προβληματισμό που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται σε σχέση με την επίλυση των πολυδιάστατων και πολυεθνικών περιβαλλοντικών θεμάτων, ο ΟΗΕ οργανώνει διεθνή διάσκεψη, στη Στοκχόλμη, με θέμα «*Το Ανθρώπινο Περιβάλλον*» (5 – 16.06.1972). Το θέμα του περιβάλλοντος θεωρείται πρωτίστως πολιτικό και γίνεται προσπάθεια να μπουν οι βάσεις για τη λύση του με όρους διεθνούς διπλωματίας. Στη διάσκεψη αυτή συμμετέχουν 113 κράτη, αλλά μόνο δύο αρχηγοί κρατών. Με τη διάσκεψη αυτή το θέμα της υποβάθμισης του περιβάλλοντος μπαίνει για πρώτη φορά στη διεθνή πολιτική ατζέντα και αποτελεί την αφετηρία της διεθνούς δράσης για την προστασία του. Σε μια διακήρυξη 26 σημείων, αφού προσδιορίζονται τα προβλήματα, διατυπώνονται οι βασικές αρχές που συμφωνήθηκε να διέπουν τη διεθνή συνεργασία για την αντιμετώπισή τους.¹⁷ Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα κείμενο αναφοράς. Αν και ο χαρακτήρας της δεν είναι δεσμευτικός, περνώντας σταδιακά στη νομοθεσία των κρατών αποκτάει νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα.¹⁸ Υιοθετήθηκε επίσης ένα σχέδιο δράσης εκατόν εννέα σημείων για την ανάπτυξη περιβαλλοντικής πολιτικής.

Αναγνωρίζοντας ότι τα περιβαλλοντικά θέματα υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και απαιτούν διεθνή συνεργασία, οι συμμετέχοντες αποφασίζουν να δημιουργηθεί το Πρόγραμμα Περιβάλλοντος των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Environmental Program - UNEP) στο οποίο αναθέτουν την υλοποίηση του σχεδίου δράσης για την ανάπτυξη περιβαλλοντικής πολιτικής.

Η Διάσκεψη της Στοκχόλμης αποτελεί την αρχή της δημόσιας συζήτησης για το περιβάλλον. Εντοπίζονται τα προβλήματα και τίθεται ένα πλαίσιο διεθνούς συνεργασίας. Αποτελεί τη βάση για τη θεσμοθέτηση κανόνων και την ίδρυση φορέων, κρατικών και διεθνών, για την προστασία του περιβάλλοντος.

¹⁶ Δούση Εμμ., (2014), *Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση σε κρίση, Ρίο +20: Υποσχέσεις με αθέβαιη εφαρμογή*, Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 48

¹⁷ UNEP, (1972), "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment" στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503> (07.10.16)

¹⁸ Δούση, ο.π., σελ. 45

Η συζήτηση μέχρι τώρα για το περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως μια αντιπαράθεση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και περιβαλλοντικής προστασίας. Η πρώτη προσπάθεια που γίνεται με μια συμφιλιωτική προσέγγιση σε αυτή τη διαμάχη, με όρους συμπληρωματικότητας και συνέργιας και όχι αντιπαλότητας, είναι η έκθεση *"Το Κοινό μας Μέλλον"* της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (World Commission on Environment and Development - WCED), γνωστή και ως *"Έκθεση Brundtland"*¹⁹. Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη ιδρύθηκε το 1984 ως ανεξάρτητος φορέας του ΟΗΕ, με πρόεδρο την τότε πρωθυπουργό και πρώην υπουργό περιβάλλοντος της Νορβηγίας Gro Harlem Brundtland, αντιπρόεδρο τον Dr Mansour Khalid από το Σουδάν και είκοσι ένα μέλη, με σκοπό να δημιουργήσει «μια παγκόσμια ατζέντα για αλλαγή» ('A global agenda for change'). Σε αυτή την έκθεση, που δημοσιεύτηκε το 1987, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά να αναπτυχθεί μια στρατηγική που ενώ θα σέβεται το περιβάλλον, δεν θα περιορίζει την οικονομική ανάπτυξη.²⁰ Αναγνωρίζοντας την άμεση αλληλεπίδραση του περιβάλλοντος με την ανθρώπινη δραστηριότητα συνυπολογίζει κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές παραμέτρους για να προτείνει ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης. Το νέο αυτό μοντέλο το ονομάζει «βιώσιμη ανάπτυξη» (sustainable development) και το ορίζει ως την ανάπτυξη που «ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να περιορίζει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες»²¹. Ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη θέτει την καταπολέμηση της φτώχειας και της μεγάλης οικονομικής ανισότητας των χωρών. Επικεντρώνεται έτσι στις αναπτυσσόμενες χώρες για να ορίσει μια περιβαλλοντικά ορθή πορεία προς την ανάπτυξη και ένα πλαίσιο που ενθαρρύνει περιβαλλοντικά ευαίσθητες πολιτικές και πρακτικές.

Αυτή η έκθεση είναι ένα επείγον κάλεσμα από την WCED για να οριστούν μακροπρόθεσμοι στόχοι στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης για το 2000 και μετά και να προτείνει τρόπους συνεργασίας των αναπτυσσόμενων χωρών και των χωρών που βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης λαμβάνοντας υπόψη τις συσχετίσεις μεταξύ των ανθρώπων, των πόρων, του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης.

Μέσα από αυτή την έκθεση φαίνεται ότι οι έννοιες του "περιβάλλοντος" και της "ανάπτυξης" είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

¹⁹ WCED,(1987), "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future", στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (05.09.15)

²⁰ Fiorino, ο.π.

²¹ WCED, ο.π., κεφ. 2, παρ.1

Θεωρεί ότι τα προβλήματα του υπερπληθυσμού και των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε σχέση με τη φτώχεια, το περιβάλλον και την ανάπτυξη, είναι από τα δυσκολότερα θέματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν όπως είναι και οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις.

Όπως αναφέρεται στο κείμενο η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι ένα σταθερό σημείο αρμονίας αλλά μια διαδικασία αλλαγής στην οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι θεσμικές αλλαγές εναρμονίζονται τόσο με τις υπάρχουσες όσο και με τις μελλοντικές ανάγκες. Προειδοποιεί ότι η διαδικασία δεν θα είναι εύκολη και θα πρέπει να γίνουν δύσκολες επιλογές. Θέτει τελικά τη βιώσιμη ανάπτυξη ως θέμα πολιτικής θέλησης και απευθύνει μια ανοικτή πρόσκληση για δράση.

Έχουν εν τω μεταξύ παρατηρηθεί, από ομάδες επιστημόνων, οι καταστροφικές επιδράσεις ορισμένων χημικών ουσιών στο όζον της στρατόσφαιρας και η μείωση της συγκέντρωσης του Όζοντος πάνω από την Ανταρκτική, με εν δυνάμει ολέθριες συνέπειες για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία²². Εντοπίστηκαν οι ουσίες που το καταστρέφουν (Ozone Depleting Substances - ODS) και πως θα μπορούσαν να αντικατασταθούν. Με την υπογραφή της σύμβασης της Βιέννης το 1985, από 22 χώρες αρχικά, και του πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ το 1987, από 46 χώρες αρχικά, τα κράτη δεσμεύτηκαν να καταργήσουν την παραγωγή και κατανάλωση των βλαβερών ουσιών, για να αποτρέψουν την περετέρω καταστροφή. Σκοπός τους ήταν να προστατέψουν την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον από τα βλαβερά αποτελέσματα που έχει, ή μπορεί να έχει, η καταστροφή της στοιβάδας του όζοντος “που είναι αποτέλεσμα, ή είναι πιθανά αποτέλεσμα, των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.”²³

Η σύμβαση της Βιέννης και το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ είναι οι πρώτες δεσμέυσεις που πέτυχαν διεθνή αποδοχή. Κυρώθηκαν τελικά και από τα 197 κράτη μέλη του ΟΗΕ και έχουν καθιερώσει ένα πετυχημένο καθεστώς προστασίας του

²² Greenpeace, (χ.χ.), “Το Χρονικό της Καταστροφής του Όζοντος”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.greenpeace.org/greece/Global/greece/report/2011/greenfreeze/3_OZON_report.pdf (15.10.16)

²³ UNEP, (2006), “Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer - 7th Edition”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://ozone.unep.org/Publications/MP_Handbook/Section_1.1_The_Montreal_Protocol/Preamble.shtml

όζοντος, με έγκυρα επιστημονικά δεδομένα να αποτελούν τη βάση των πολιτικών και των δράσεων που υιοθετήθηκαν.²⁴

Έκθεση του Σεπτεμβρίου του 2010 αποδεικνύει ότι οι διεθνείς προσπάθειες είχαν επιτυχία καθώς έχει σταθεροποιηθεί η συγκέντρωση του όζοντος στην στρατόσφαιρα, και αναμένεται να επανέλθει στο προ-1980 επίπεδο μέχρι τα μέσα αυτού του αιώνα.²⁵ Αν δεν είχαν παρθεί μέτρα οι απώλειες μέχρι το 2050 θα ήταν δεκαπλάσιες.²⁶

Δεδομένου επίσης ότι τα αέρια που καταστρέφουν τη στοιβάδα του όζοντος συμμετέχουν και στο φαινόμενο του θερμοκηπίου, το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ και η συνθήκη της Βιέννης προσέφεραν ένα παράπλευρο όφελος και σε σχέση με την κλιματική αλλαγή.

Στη συνέχεια της έκθεσης Brundtland, “Το Κοινό μας Μέλλον”, ο ΟΗΕ οργάνωσε τη “Διάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη” (ή “Διάσκεψη Κορυφής για τη Γη”) προκειμένου να μετατραπούν τα πορίσματα της έκθεσης σε ένα σχέδιο δράσης για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στο Ρίο στις 3-14 Ιουνίου του 1992. Αυτή τη φορά παραβρέθηκαν εκατόν οκτώ αρχηγοί κρατών από τα εκατόν εβδομήντα δύο κράτη που συνολικά συμμετείχαν και δύο χιλιάδες τετρακόσιοι εκπρόσωποι ΜΚΟ.²⁷ Ήταν η πρώτη «μεταψυχροπολεμική δοκιμασία για τη διεθνή κοινότητα και ευκαιρία για να διαπιστωθεί κατά πόσο είχε διαμορφωθεί η βούληση να εδραιωθεί ένα σύστημα συνεργασίας για το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Οι όροι του πολιτικού διαλόγου είχαν άλλωστε μεταβληθεί από την εποχή της Στοκχόλμης. Οι αναπτυσσόμενες χώρες αποτελούσαν ένα αρκετά πιο ομοιογενές σύνολο απέναντι των αναπτυγμένων χωρών, ενώ εμφανίστηκε και μια άλλη κατηγορία, των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, που βρίσκονταν στο στάδιο της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς και διεκδικούσαν επίσης μερίδιο από την αναπτυξιακή βοήθεια, που ως εκείνη την περίοδο απευθυνόταν αποκλειστικά στις αναπτυσσόμενες χώρες.»²⁸ Στο Ρίο ο διάλογος για το περιβάλλον μετατοπίστηκε από την περιβαλλοντική προστασία στην αναπτυξιακή διαδικασία, συμπεριλαμβάνοντας την οικονομία και την κοινωνία. Παρόλο που έμειναν ανοικτά αρκετά ερωτήματα σε σχέση με την υλοποίηση του σχεδίου δράσης ορίστηκε ένα

²⁴ UNEP, (2015), “Vienna Convention Celebrates Three Decades of Successful Science-Based Global Action to Protect the Ozone Layer”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.unep.org/newscentre/Default.aspx?DocumentID=26788&ArticleID=34821 (05.09.16)

²⁵ ο.π.

²⁶ UNEP, (2010), “New report highlights two-way link between ozone layer and climate change”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=647&ArticleID=6751&l=en&t=long (05.09.16)

²⁷ UN, (χ.χ.), “The Earth Summit”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.un.org/geninfo/bp/enviro.html/ (05.09.16)

²⁸ Δούση, ο.π., σελ.50-51

γενικό κανονιστικό πλαίσιο και ο ρόλος κάθε ομάδας χωρών σε αυτό το σχέδιο και αυτά αποτυπώθηκαν στα κείμενα αυτής της διάσκεψης.

Το σχέδιο δράσης για τη βιώσιμη ανάπτυξη, γνωστό ως Agenda 21²⁹, δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα και αποτελείται από σαράντα κεφάλαια, ένα για κάθε τομέα που εμπλέκεται στην αναπτυξιακή διαδικασία (π.χ. αντιμετωπίζοντας τη φτώχεια, προστασία και προώθηση συνθηκών ανθρώπινης υγείας, διατήρηση της βιοποικιλότητας, τα παιδιά και οι νέοι στη βιώσιμη ανάπτυξη, αναγνωρίζοντας και ενισχύοντας το ρόλο των ιθαγενών και των κοινοτήτων τους, ασφαλής και περιβαλλοντικά σωστή διαχείριση ραδιενεργών αποβλήτων).

Σε κάθε τομέα/κεφάλαιο:

- αναλύεται η βάση του θέματος/της δράσης,
- ορίζονται οι στόχοι,
- προτείνονται οι δράσεις και
- μελετώνται τα μέσα για την εφαρμογή/υλοποίηση των δράσεων.

Αυτοί οι τομείς ομαδοποιούνται σε τέσσερις ενότητες: Η πρώτη αναφέρεται στις κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις της βιώσιμης ανάπτυξης, η δεύτερη στην διατήρηση και διαχείριση των πόρων, η τρίτη επικεντρώνεται στην ενίσχυση του ρόλου των πολυπληθών ομάδων - με διαφορετικό κεφάλαιο για κάθε ομάδα (π.χ. γυναικών, παιδιών, ιθαγενών, εργατών) και η τέταρτη στους μηχανισμούς και στα μέσα υλοποίησης.

Η Agenda 21³⁰ συνοδεύεται από δύο κείμενα³¹

- Τη «Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη», που αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε έθνους να επιδιώκει κοινωνική και οικονομική πρόοδο και αναθέτει στα κράτη την ευθύνη υιοθέτησης ενός μοντέλου βιώσιμης ανάπτυξης³². Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό πολιτικό κείμενο που εκφράζει τη βαθειά ανησυχία για το μέλλον της ανθρωπότητας λόγω της συνεχιζόμενης περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Επισημαίνει τις έντονες αντιθέσεις μεταξύ Βορρά - Νότου και αναπτυσσόμενων -

²⁹ UNEP, (χ.χ.), "Agenda 21", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=52 και το pdf <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (07.10.15)

³⁰ Στη βιβλιογραφία μεταφράζεται και ως «Οδηγός 21»

³¹ UN,(χ.χ.), "The History of Sustainable Development in the United Nations", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.uncsd2012.org/history.html (07.10.15)

³² UN, (1992), "Report of the United Nations Conference on Environment and Development", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm (09.09.16)

αναπτυσσόμενων κρατών . Βλέπει την οικονομικοκοινωνική διάσταση του προβλήματος και εμμένει στη συνέργεια περιβάλλοντος – ανάπτυξης, τονίζει την επιτακτική ανάγκη βιώσιμης διαχείρισης των φυσικών πόρων, και αναγνωρίζει τον καθοριστικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι κοινωνικές ομάδες συναποφασίζοντας με τους φορείς τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού όσο και της υλοποίησης

- Τη «Δήλωση Αρχών για τα Δάση» (Statement of Forest Principles) όπου γίνεται καταγραφή όλων των τύπων δασών και της αξίας τους και τονίζεται η ανάγκη συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων φορέων στη διαχείρισή τους και στη συνέχεια εξετάζει πολιτικές διαχείρισης και ανάπτυξης.³³

Άλλο ένα πολύ σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της διάσκεψης ήταν η υπογραφή δύο συμβάσεων, δηλαδή νομικών κειμένων υποχρεωτικού χαρακτήρα (hard law).³⁴

Πρόκειται για τη «Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα» και τη «Σύμβαση για την Κλιματική Αλλαγή» εξέλιξη της οποίας θα αποτελέσει το Πρωτόκολλο του Κιότο.

Στο Ρίο, η συζήτηση για την περιβαλλοντική κρίση μεταφέρεται στον τρόπο της ανάπτυξης. Προτείνεται ως κοινός στόχος της συνεργασίας η βιώσιμη ανάπτυξη που εμφανίζεται ως τη χρυσή τομή στη διαμάχη κοινωνικό –περιβαλλοντικών και αναπτυξιακών συγκρούσεων.

Παράλληλα με την επίσημη Διάσκεψη, όπως είχε συμβεί και στη Στοκχόλμη, οι ΜΚΟ πραγματοποίησαν τη δική τους «Εναλλακτική Διάσκεψη Κορυφής».

Για το συντονισμό και την παρακολούθηση - σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο - της υλοποίησης του σχεδίου δράσης που προτάθηκε στο Ρίο ιδρύεται, το Δεκέμβριο του 1992, η Επιτροπή Βιώσιμης Ανάπτυξης (Commission on Sustainable Development - CSD) και συμφωνείται να γίνει ένας πενταετής απολογισμός της προόδου των δράσεων το 1997.³⁵

Το 1997 ολοκληρώνονται οι διαπραγματεύσεις για το «πρωτόκολλο του Κιότο». Όπως έχει αναφερθεί αποτελεί εξέλιξη της «Σύμβασης για την Κλιματική Αλλαγή» που είχε υπογραφεί στο Ρίο το 1992, στην οποία είχε επισημανθεί α) η αναγκαιότητα άμεσης μείωσης των εκπομπών των αέριων ρύπων που σχετίζονται με το φαινόμενο του θερμοκηπίου και β) η διαφοροποίηση του βάρους ευθύνης για την παραγωγή των αερίων μεταξύ των αναπτυσσόμενων και των αναπτυσσόμενων

³³ UN, ο.π.

³⁴ Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ. & Τσάλτας Γρ., (1993), *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, Νομική και Θεσμική Διάσταση*, Παπαζήση, Αθήνα

³⁵ UN, (χ.χ.), "Agenda 21", στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/unced/agenda21>

χωρών. Στο πρωτόκολλο του Κιότο παρουσιάζονται οι προβλεπόμενες δεσμεύσεις. Συγκεκριμένα τα συμβαλλόμενα μέρη, με διαφορετικό στόχο το καθένα, δεσμεύονται να μειώσουν τις εκπομπές έξι αερίων που ευθύνονται για το φαινόμενο του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 5,2% σε σχέση με το επίπεδο του 1990 κατά τη διάρκεια της περιόδου 2008-12.³⁶ Παράλληλα δημιουργούνται και μηχανισμοί «συνεργασίας» χωρών όπως το εμπόριο εκπομπών, η «από κοινού υλοποίηση», «οι μηχανισμοί καθαρής ανάπτυξης».

Την ίδια χρονιά ο βρετανός οικονομολόγος και ακαδημαϊκός, Nicolas Stern, στο κείμενο του *"The Economics of the Climate Change"*³⁷, αναφέρεται με καθαρά οικονομικούς όρους στο κόστος της κλιματικής αλλαγής και εισάγει την ιδέα του «κόστους της απραξίας» υπολογίζοντας πόσο θα κοστίσει μελλοντικά η απραξία ή η καθυστέρηση στην επιβολή αποτελεσματικών μέτρων για την αντιμετώπιση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής. Υπολόγισε ότι αυτό το κόστος θα είναι, ετησίως, ανάλογο με απώλεια 5% του ΑΕΠ και αν λάβουμε υπόψη μας μια ευρύτερη γκάμα κινδύνων και επιδράσεων η απώλεια μπορεί να φτάσει στο 20% και περισσότερο. Αντίθετα το κόστος της δράσης, η λήψη μέτρων δηλαδή για τη μείωση των αερίων του θερμοκηπίου, θα έχει κόστος 1% του ΑΕΠ ετησίως. Προέβλεψε ότι αν δεν ληφθεί καμία δράση τα αέρια του θερμοκηπίου θα έχουν διπλασιαστεί, σε σχέση με την προβιομηχανική εποχή, μέχρι το έτος 2035. Ανεξάρτητα από την ακρίβεια των μεγεθών που έχουν υπολογιστεί, και για τα οποία έχει δεχτεί σκληρή κριτική αυτό το κείμενο³⁸, προσφέρει ένα εξαιρετικά σημαντικό επιχείρημα εναντίον αυτών που ισχυρίζονται ότι είναι οικονομικά ασύμφορη η μετάβαση σε ένα βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης.

Το κόστος της απραξίας για την Ελλάδα έχει υπολογιστεί, από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, στα 701 δις ευρώ για την περίοδο 2011-2100, ποσό διπλάσιο από το συνολικό μας χρέος.³⁹

Η επόμενη Διεθνής Διάσκεψη που οργανώνει η UNEP, η *«Διάσκεψη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη»*, γίνεται το 2002 στο Γιοχάνεσμπουργκ. Με τη συμμετοχή εκατόν ενενήντα ένα κρατών αυτή τη φορά, αλλά και πολλούς διεθνείς οργανισμούς και

³⁶ Δημαδάμα, ο.π., σελ. 206

³⁷ Stern, ο.π.

³⁸ Carter R., Freitas C. R., Indur M. Goklany I., Holland D. & Lindzen R., (2008), "The Stern Review: A Dual Critique", [Ηλεκτρονική Έκδοση] *World Economics, Volume 7 Number 4*, στην ηλεκτρονική διεύθυνση web.archive.org/web/20080205060817/http://www.world-economics-journal.com/WEJArticle.asp?Vol=7&Iss=4&Id=261

³⁹ Δούση Εμμ., (09.12.15) «Περιβαλλοντική διακυβέρνηση στα Ηνωμένα Έθνη: το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής», εισήγηση στην «Ημερίδα για τα 70 χρόνια από την ίδρυση του ΟΗΕ - 70 χρόνια Ηνωμένα Έθνη: ατενίζοντας το μέλλον», διοργανωτές: ΠΜΣ Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών και ΕΚΠΑ, Υπουργείο Εξωτερικών.

εκπροσώπους της κοινωνίας των πολιτών, της επιστημονικής κοινότητας και του επιχειρηματικού κόσμου, είχε στόχο να κάνει τον απολογισμό του σχεδίου δράσης του Ρίο, δέκα χρόνια μετά, αλλά και να αναζητήσει νέους τρόπους βιώσιμης ανάπτυξης.

Τα αποτελέσματα της Διάσκεψης αποτυπώθηκαν σε δύο κείμενα, τη “Διακήρυξη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη” και ένα σχέδιο εφαρμογής, που σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιώνουν και σε κάποιο βαθμό εξιδανικεύουν όσα είχαν ήδη συμφωνηθεί σε προηγούμενες Διασκέψεις.⁴⁰ Συζητήθηκαν πολλά θέματα αλλά δεν υπήρξε κανένα δεσμευτικό κείμενο. Δεν θίχτηκαν θέματα που είχαν εν τω μεταξύ προκύψει όπως βιοτεχνολογία, καλλιέργεια γενετικά τροποποιημένων οργανισμών κ.α., ούτε προτάθηκε κάποιο σχέδιο δράσης για τα ήδη υπάρχοντα και επείγοντα προβλήματα (φτώχεια, υποσιτισμός, κλιματική αλλαγή κ.α.). Αφού προσδιορίστηκαν οι τρεις πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης, η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική ανάπτυξη και η περιβαλλοντική προστασία, αναγνωρίστηκε ένα προβάδισμα στην οικονομία και ειδικότερα στο εμπόριο.

“Μετά το Γιοχάνεσμπουργκ, η βιώσιμη ανάπτυξη φαίνεται ως μια παραδοσιακού τύπου ανάπτυξη, εμπλουτισμένη με ορισμένα περιβαλλοντικά και κοινωνικά στοιχεία. [...] Κατ ουσία, η συζήτηση κατά τη Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ επικεντρώθηκε στην αναγνώριση της σημασίας της παγκοσμιοποίησης στο διεθνές πολιτικό σύστημα. Η επικράτηση των νεοφιλελεύθερων ιδεών για την απελευθέρωση της διακίνησης προϊόντων και υπηρεσιών και η ολοένα αυξανόμενη σημασία των δυνάμεων της (ελεύθερης) αγοράς περιόρισαν την σημασία της περιβαλλοντικής, όπως άλλωστε και της κοινωνικής, διάστασης της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν ήταν πρόθυμες να θυσιάσουν την παραδοσιακού τύπου (κατά τα πρότυπα των αναπτυσσόμενων χωρών) ανάπτυξη, ενώ οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν δέχονταν να υποχωρήσουν μπροστά στις ανάγκες προστασίας του περιβάλλοντος. Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ δεν κατάφερε έτσι να θέσει κάποια όρια στην παγκοσμιοποίηση προς όφελος του περιβάλλοντος.»⁴¹

Αν και είναι απογοητευτικό το γεγονός ότι δεν προχώρησε η εφαρμογή καμίας συμφωνίας από αυτές που είχαν ήδη συζητηθεί στο Ρίο, είναι θετική η διεύρυνση των συμμετεχόντων στο διάλογο και τη δράση. «Για πρώτη φορά, οι εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών φάνηκαν να αναδεικνύονται σε ισότιμους εταίρους των

⁴⁰ Δούση, ο.π.

⁴¹ Δούση, ο.π., σελ.58-59

κρατών, τουλάχιστον στο πλαίσιο της διαβούλευσης (όχι όμως και κατά τη λήψη των αποφάσεων), με την παρουσία τους μέσα στις αίθουσες των συνεδριάσεων και όχι σε παράπλευρες αίθουσες, όπως παλιότερα». ⁴² Επίσης, καθιερώνονται οι εθελοντικές και άτυπες συμπράξεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου φορέα με σκοπό να υλοποιήσουν τις υφιστάμενες διακυβερνητικές δεσμεύσεις. Καλείται με αυτόν τον τρόπο και ο επιχειρηματικός κόσμος να αναλάβει δράση.

Τον Ιούνιο του 2009 υπουργοί 34 χωρών υπέγραψαν τη Δήλωση για την Πράσινη Ανάπτυξη-Μεγέθυνση (Green Growth Declaration), δηλώνοντας ότι θα «ενισχύσουν τις προσπάθειές τους για να επιδιώξουν στρατηγικές πράσινης μεγέθυνσης ως απάντηση στην κρίση και πέρα από αυτή, αναγνωρίζοντας ότι η μεγέθυνση μπορεί να είναι «πράσινη». Αποφάσισαν ότι πρέπει να αναπτύξουν μια στρατηγική ανάπτυξης, συνδυάζοντας οικονομικούς, περιβαλλοντικούς, κοινωνικούς, τεχνολογικούς και αναπτυξιακούς παράγοντες σε ένα ολοκληρωμένο (comprehensive) πλαίσιο. Ο ΟΟΣΑ στην αναφορά *“Towards Green Growth”* (2011), περιγράφει αυτή τη στρατηγική και αποτελεί μέρος της συνεισφοράς του στο Ριο+20, που έγινε ένα χρόνο αργότερα. ⁴³ Δεν αναφέρεται ο όρος «πράσινη οικονομία» ή «βιώσιμη ανάπτυξη» αλλά «πράσινη μεγέθυνση» και ορίζεται ως «προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα ότι τα φυσικά αποθέματα εξακολουθούν να παράγουν τους πόρους και τις υπηρεσίες που στηρίζεται η ευημερία μας» ⁴⁴. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος μπορεί να υπονομεύσει τη μελλοντική ανάπτυξη λόγω της αύξησης του κόστους αντιμετώπισής της και λόγω των «απρόβλεπτων αλλαγών». Εκφράζει μια αισιόδοξη άποψη για το μέλλον αν εφαρμοστούν τα απαραίτητα κίνητρα και πολιτικές. Ανάμεσα σε αυτά προτείνει εκτός από τις επενδύσεις σε πράσινους οικονομικούς τομείς, τους πράσινους φόρους (eco-taxes), την προώθηση της πράσινης καινοτομίας, την εκπαίδευση που θα μπορεί να υποστηρίξει την πράσινη ενέργεια για τη μείωση χρήσης των ορυκτών καυσίμων και όλους τους καφέ τομείς της οικονομίας (brown sectors).

Σε πινακάκια, στο περιθώριο του κειμένου, παρουσιάζονται εντυπωσιακά στοιχεία σε σχέση με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την «πράσινη μεγέθυνση».

⁴² ο.π. σελ.56

⁴³ OECD, (2011), *“Towards Green Growth”*, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.oecd.org/greengrowth/towards-green-growth-9789264111318-en.htm και το pdf <http://www.oecd.org/greengrowth/48012345.pdf>

⁴⁴ ο.π., σελ. 4

Εικόνα 1: Towards Green Growth, επιλογή αποσπασμάτων από το περιθώριο του κειμένου

Η αναφορά “Towards a Green Economy” (2011), είναι η βασική συνεισφορά του UNEP στη Διάσκεψη του Rio+20 και στο γενικότερο σκοπό αντιμετώπισης της φτώχειας και προσδοκίας ενός αειφόρου 21^{ου} αιώνα. Η αναφορά αυτή προτείνει επένδυση της τάξεως του \$1,3 τρις, το 2% του παγκόσμιου ετήσιου ΑΕΠ, στο να «πρασινίσουν» έντεκα επιλεγμένοι τομείς της οικονομίας με στόχο να μετατοπίσουν την ανάπτυξη και να απελευθερώσουν κρατικά και ιδιωτικά κεφάλαια προς μια κατεύθυνση πιο βιώσιμης ανάπτυξης,⁴⁵ μιας οικονομία στην οποία η ανάπτυξη θα επιτυγχανόταν εντός των βιοφυσικών ορίων.⁴⁶ Προσφέρει πρακτική καθοδήγηση στους φορείς χάραξης πολιτικής για να ενεργοποιήσουν το παραγωγικό και εργατικό δυναμικό της πράσινης οικονομίας.

Επισημαίνει ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος που προκύπτει από την ανθρώπινη δραστηριότητα δεν εμφανίζεται «στην αγορά» καθώς στις τιμές των προϊόντων δεν ενσωματώνεται το περιβαλλοντικό κόστος. Σύμφωνα με αναφορά του Millennium Ecosystem Assessment (2015) το 60% των αγαθών και υπηρεσιών

⁴⁵ UNEP, (2011), “Towards a Green Economy”, σελ. 23, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=7&menu=35> (06.05.16)

⁴⁶ ο.π., σελ. 9

που παρέχουν τα οικοσυστήματα παγκοσμίως έχουν υποβαθμιστεί η χρησιμοποίησή μη-βιώσιμα.⁴⁷

Γίνεται λεπτομερής ανάλυση των περιβαλλοντικών θεμάτων και απειλών και εξετάζεται πως θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί η μετάβαση στην πράσινη οικονομία. Τους έντεκα τομείς τους ομαδοποιεί σε τρία μέρη:

Το πρώτο μέρος αφορά το «φυσικό κεφάλαιο» (natural capital): τη γεωργία, την αλιεία, το νερό και τα δάση. Αναγνωρίζεται ότι ο τομέας του φυσικού κεφαλαίου έχει ουσιαστική συνεισφορά στην οικονομία καθώς αποτελεί τη βάση της πρωτογενούς παραγωγής και επίσης η ζωή των οικονομικά ασθενέστερων εξαρτάται από αυτόν. Η ανάλυση εξετάζει τις κύριες προκλήσεις και ευκαιρίες που μπορεί να έχει μια πιο βιώσιμη και δίκαιη διαχείριση που αποκαθιστά και διατηρεί τις λειτουργίες του οικοσυστήματος που υποστηρίζει αυτούς τους τομείς. Εντοπίζει επενδυτικές ευκαιρίες και προτείνει στρατηγικές μεταρρυθμίσεις παγκόσμιας σημασίας καθώς μπορούν να αναπαραχθούν και να κλιμακωθούν με στόχο τη μετάβαση στην πράσινη οικονομία.

Στο δεύτερο μέρος ασχολείται με την επένδυση στην ενέργεια και την αποτελεσματική διαχείριση των πόρων. Οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, η βιομηχανοποίηση, τα απόβλητα, τα κτίρια, οι μετακινήσεις, ο τουρισμός και οι πόλεις είναι επτά τομείς που χαρακτηρίζονται ως «δομημένο κεφάλαιο» και θεωρούνται οι «καφέ τομείς της οικονομίας». Σε αυτούς τους τομείς ανακαλύπτει μεγάλα περιθώρια εξοικονόμησης ενέργειας και πόρων. Αυτή η εξοικονόμηση μπορεί να κλιμακωθεί και να αποτελέσει κινητήριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης και αύξηση της απασχόλησης.

Στο τρίτο μέρος επικεντρώνεται στις συνθήκες που θα εξασφαλίσουν μια πετυχημένη μετάβαση στην πράσινη οικονομία. Αυτές περιλαμβάνουν κατάλληλες τοπικές και υπερτοπικές μεταρρυθμίσεις σε μέτρα και πολιτικές. Υποστηρίζει ότι για να είναι μια οικονομία πράσινη πρέπει να είναι και αποτελεσματική και δίκαιη.

Σύμφωνα με το UNEP η πράσινη οικονομία είναι αυτή που έχει ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και της κοινωνικής δικαιοσύνης μειώνοντας ταυτόχρονα τους περιβαλλοντικούς κινδύνους και το οικονομικό έλλειμμα. Δεν είναι εμπόδιο στην ανάπτυξη αλλά αντίθετα μια νέα μηχανή ανάπτυξης, παραγωγός

⁴⁷ ο.π., σελ. 17

ενός δικτύου αξιοπρεπών θέσεων εργασίας, μια ζωτική στρατηγική για τον περιορισμό της φτώχειας.⁴⁸

Το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο (ICC) με το κείμενο “*Green Economy Roadmap*”, σκοπεύει να δώσει την επιχειρηματική οπτική στο πλαίσιο της Σύσκεψης Κορυφής του Ο.Η.Ε. (Ρίο+20) λαμβάνοντας υπόψη παράλληλες πολιτικές πράσινης ανάπτυξης του ΟΟΣΑ και του G20. Ορίζει την πράσινη οικονομία ως «μία οικονομία στην οποία η οικονομική μεγέθυνση και η περιβαλλοντική υπευθυνότητα συνεργάζονται με ένα αμοιβαία ενισχυτικό ρόλο ενώ υποστηρίζουν την πρόοδο στην κοινωνική ανάπτυξη».⁴⁹ Τοποθετώντας την οικονομία στον πυρήνα της βιώσιμης ανάπτυξης, επισημαίνει τον ουσιαστικό ρόλο των επιχειρήσεων στην ανεύρεση λύσεων για την αντιμετώπιση των παγκόσμιων προβλημάτων και την ανάγκη για καινοτομία, συνεργασία και διακυβέρνηση με άξονα δέκα παράγοντες-κλειδιά που πρέπει να δουλεύονται παράλληλα, ταυτόχρονα top-down και bottom-up, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.⁵⁰

Αυτοί οι δέκα παράγοντες είναι:

- Ανοιχτές και ανταγωνιστικές αγορές
- Χρηματοδότηση και επενδύσεις
- Ενημέρωση/ευαισθητοποίηση
- Οπτική του κύκλου ζωής
- Αποτελεσματική χρήση των πόρων
- Απασχόληση
- Εκπαίδευση και δεξιότητες
- Διακυβέρνηση και συνεργασίες
- Ολοκληρωμένη πολιτική λήψεως αποφάσεων

Η επόμενη Διάσκεψη Κορυφής για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη πραγματοποιείται πάλι, μετά από 20 χρόνια, στο Ρίο και τη συμμετοχή εκατόν ενενήντα δύο κρατών με εκατόν τριάντα τρεις αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων, με αισθητή την απουσία ηγετών από τις Η.Π.Α., τον Καναδά, την Ιαπωνία και τη Γερμανία, με εκπροσώπους διεθνών οργανισμών, επιστημονικών ινστιτούτων, ΜΚΟ, και του επιχειρηματικού κόσμου. Σαράντα πέντε χιλιάδες συνολικά είναι οι συμμετέχοντες στην επίσημη

⁴⁸ UNEP, ο.π. σελ.15

⁴⁹ ICC, (χ.χ.), “*Green Economy Roadmap*”, σελ.10, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iccwbo.org/Products-and-Services/Trade-facilitation/Green-Economy-Roadmap/> και το pdf www.iccwbo.org/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=19327353688

⁵⁰ ο.π. σελ. 4

διάσκεψη και πενήντα χιλιάδες οι διαδηλωτές εναντίον της εκμετάλλευσης και της υποβάθμισης του πλανήτη και υπέρ των δικαιωμάτων των ιθαγενών πληθυσμών.

Οι στόχοι της Διάσκεψης αυτή τη φορά ήταν:

- Η ανανέωση των πολιτικών δεσμεύσεων γύρω από τη βιώσιμη ανάπτυξη
- Η αποτίμηση της προόδου από την προηγούμενη Διάσκεψη
- Ο προσδιορισμός νέων προκλήσεων

Ορίστηκαν δύο βασικές θεματικές: η πράσινη οικονομία και η ενδυνάμωση του θεσμικού πλαισίου για τη βιώσιμη ανάπτυξη⁵¹

Η πολιτική και κοινωνική κατάσταση είναι και πάλι πολύ διαφορετική απ' ό,τι ήταν πριν δέκα χρόνια.

«Οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν αποτελούσαν πλέον ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά είχαν διασπαστεί σε υποομάδες. Η ταυτόχρονη παρουσία κρατών με αναδυόμενες οικονομίες, πετρελαιοεξαγωγικών κρατών, κρατών σε ενδιάμεση κατάσταση και λιγότερο αναπτυγμένων κρατών, κατέστησε λιγότερη ευδιάκριτη τη διάκριση μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών, ενώ δυσχέρανε την επίτευξη συναίνεσης σε διάφορα ζητήματα. Η διαπραγματέυση περιορίστηκε τελικά μεταξύ τριών συνασπισμών, ΗΠΑ και Καναδάς, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ομάδα των 77 μαζί με την Κίνα. [...] Η πιο δυναμική παρουσία στις διαπραγματεύσεις ήταν, πάντως, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία υποστήριξε ότι η διάσκεψη θα έπρεπε να καταλήξει τουλάχιστον σε δύο σημεία. Πρώτον, σε μία οικουμενική δέσμευση για την προώθηση της πράσινης οικονομίας και έναν οδικό χάρτη που θα ορίζει συγκεκριμένες δράσεις σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Δεύτερον, στη μετατροπή του UNEP σε ειδικευμένη οργάνωση των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον, προκειμένου να ενισχυθεί το θεσμικό πλαίσιο διακυβέρνησης βιώσιμης ανάπτυξης.»⁵²

Για ακόμα μια φορά δεν υπεγράφη κανένα νομικά δεσμευτικό κείμενο. Τα πορίσματα αποτυπώθηκαν σε ένα κυρίως πολιτικό κείμενο διακοσίων ογδόντα τριών σημείων σε σαράντα εννέα σελίδες με τίτλο «The Future We Want»⁵³ που έγινε αποδεκτό από όλα τα κράτη, και είχε ουσιαστικά συνταχθεί πριν την έναρξη της επίσημης διάσκεψης⁵⁴. Σε αυτό το κείμενο τα κράτη ανανεώνουν τη δέσμευσή

⁵¹ Δούση, ο.π., σελ 60

⁵² ο.π., σελ. 62

⁵³ UNCSO, (2012), "The Future We Want", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.un.org/disabilities/documents/rio20_outcome_document_complete.pdf

⁵⁴ Outreach, 31.07.2012, σελ. 15 <http://www.stakeholderforum.org/sf/outreach>

τους για τη βιώσιμη ανάπτυξη και επιβεβαιώνουν τη δέσμευσή τους στις αρχές που είχαν συμφωνήσει στις προηγούμενες Διασκέψεις.

Ο όρος της πράσινης οικονομίας, παρόλο που του αφιερώνεται μια ολόκληρη ενότητα του τελικού κειμένου, μένει μετέωρος καθώς τα κράτη δεν συμφωνούν και δεν δίνεται επίσημος ορισμός, ούτε αποσαφηνίζεται η σχέση του με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Καταγράφεται η ασυμφωνία των κρατών για την έννοια της πράσινης οικονομίας⁵⁵ και, στη συνέχεια, αναγνωρίζεται ως ένα σημαντικό εργαλείο της βιώσιμης ανάπτυξης και της αντιμετώπισης της φτώχειας. Μετά την περιγραφή των - παρόμοιων με της βιώσιμης ανάπτυξης - αρχών, καλούνται οι κυβερνήσεις, οι επιχειρήσεις και όλα τα εμπλεκόμενα μέρη (stakeholders) σε αναπτυσσόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες να υιοθετήσουν πολιτικές πράσινης οικονομίας.⁵⁶

Ανάμεσα στα βασικά θέματα εξάλειψης της φτώχειας, την ενέργεια, την υγιεινή του νερού, την υγεία και την κατοικία, αναγνωρίζουν τη χρησιμότητα της θέσπισης συγκεκριμένων στόχων για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Οι στόχοι πρέπει να εμπεριέχουν με ισοβαρή τρόπο και τους τρεις πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης (περιβάλλον, οικονομία, κοινωνία) και τις συσχετίσεις τους, όπως συνέβη στους Millennium Development Goals και να επικαιροποιηθούν για τη μετά το 2015 εποχή.⁵⁷

Το Σεπτέμβριο του 2015, στη σύσκεψη που έγινε στη Νέα Υόρκη, παρουσιάστηκαν οι Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης (Sustainable Development Goals - SDG). Αυτοί οι 17 στόχοι, με τους 169 επιμέρους στόχους, με το όραμα της βιώσιμης ανάπτυξης για όλα τα κράτη υποστηρίζουν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία.

Αυτή τη φορά έχει δοθεί μεγάλο βάρος στην εφαρμογή και την επίτευξη των στόχων: Σαράντα δύο από τους 169 επιμέρους στόχους πραγματεύονται τους τρόπους εφαρμογής ενώ ο τελευταίος, ο δέκατος έβδομος στόχος, αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στους τρόπους εφαρμογής.

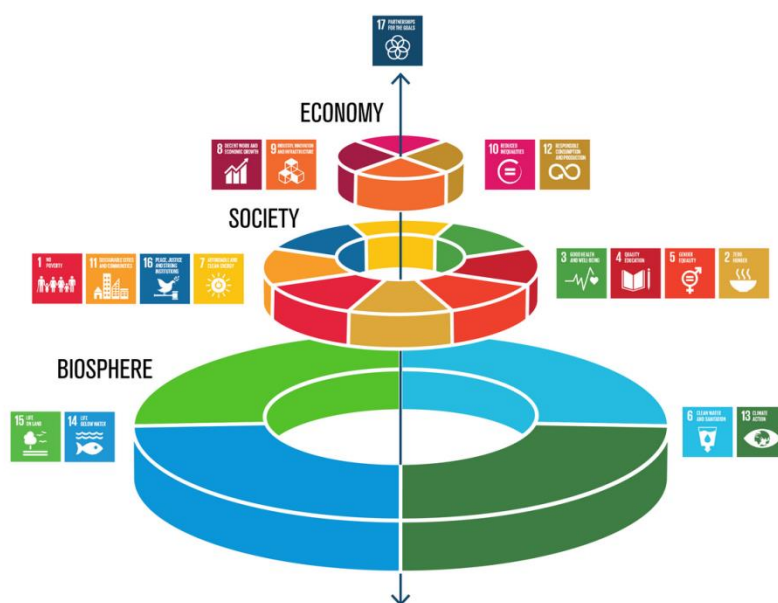
Οι στόχοι επικεντρώνονται στην κοινωνική εξέλιξη με την εξάλειψη της φτώχειας (στόχος 1) και της πείνας (στόχος 2), την καλή υγεία και ευημερία (στόχος 3) την ποιοτική εκπαίδευση (στόχος 4), την φυλετική ισότητα (στόχος 5), την μείωση των ανισοτήτων (στόχος 10), τον στόχο 16 για ειρήνη, δικαιοσύνη και ισχυρούς θεσμούς. Η έννοια της ανάπτυξης εμπεριέχεται στον στόχο 7 που αφορά την προσιτή και καθαρή ενέργεια, τον στόχο 8 που αφορά την αξιοπρεπή εργασία και την

⁵⁵ UNCSO, ο.π., σημείο 56, σελ 9

⁵⁶ ο.π., σελ 8-12

⁵⁷ ο.π., σελ. 43

οικονομική ανάπτυξη, τον στόχο 9 που αφορά τις αγορές, την καινοτομία και τις υποδομές, στον στόχο 11 που αφορά τις βιώσιμες πόλεις και κοινωνίες, τον στόχο 12 που αφορά την υπεύθυνη παραγωγή και κατανάλωση. Το θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος περιλαμβάνεται στον στόχο 6 για καθαρό νερό και αποστείρωση, στον στόχο 13 που αφορά τη δράση για το κλίμα, τον στόχο 14 για τη υποθαλάσσια ζωή και τον στόχο 15 για τη χερσαία ζωή. Όλους τους στόχους, όπως φαίνεται εύληπτα στο παρακάτω σχήμα, του διατρέχει ο στόχος 17 που αφορά τα μέσα υλοποίησής τους.

Εικόνα 2: Οι Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDG)⁵⁸

Μεγάλη επιτυχία της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης μπορεί να θεωρηθεί η παγκόσμια δεσμευτική συμφωνία για το κλίμα, τη «Συμφωνία των Παρισίων για το κλίμα», που επιτεύχθηκε στο τέλος του 2015 στο Παρίσι, στη διάρκεια του COP21. Με πολλή μεγάλη πίεση από την κοινή γνώμη, τα εκατόν ενενήντα πέντε κράτη που εκπροσωπήθηκαν ισότιμα στο Παρίσι, κατάφεραν να σκεφτούν πέρα από τα μεμονωμένα συμφέροντά τους και να υιοθετήσουν ένα στόχο μακροπρόθεσμο και αρκετά φιλόδοξο:⁵⁹ τη λήψη μέτρων για τον περιορισμό της ανόδου της θερμοκρασίας μέχρι 2°C σχέση με την προ-βιομηχανική εποχή, και στη συνέχεια τον

⁵⁸ www.stockholmresilience.org

⁵⁹ WWF Ελλάς, (2016), "Ιστορική συμφωνία στο COP21 στο Παρίσι", στην ηλεκτρονική διεύθυνση wwf.gr/campaigns/cop21, (02.10.16)

περιορισμό της ανόδου στον 1,5°C. Για να επιτευχθεί αυτό πρέπει να μειωθούν οι εκπομπές CO₂ κατά 50% μέχρι το 2050 και κατά 100% μέχρι το 2100.⁶⁰

Η Γαλλική Προεδρία εργάζεται, με το σύνολο της διεθνούς κοινότητας και σε συνεργασία με το Μαρόκο, που θα έχει την προεδρία του 22^{ου} COP, για να μετατρέψουν τις αρχές που ψηφίστηκαν στο Παρίσι σε συγκεκριμένα μέτρα.⁶¹

Η Ελλάδα είναι μία από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες, και η 64^η παγκοσμίως, που κύρωσε τη «Συμφωνία των Παρισίων για το κλίμα» στις 6 Οκτωβρίου του 2016. Η Συμφωνία έχει υπογραφεί από 191 χώρες.⁶² Η συμφωνία θα αρχίσει να ισχύει τριάντα μέρες αφού την κυρώσουν περισσότερα από το 55% των κρατών που ευθύνονται για περισσότερο από το 55% των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου.⁶³

⁶⁰ Cop22 (2016), “the challenges of COP22, The Paris Agreement”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://cop22.ma/en/paris-agreement>, (02.10.16)

⁶¹ ο.π., (02.10.16)

⁶² ΥΠΕΚΑ, (2016), “Υπερψηφίστηκε με μεγάλη πλειοψηφία από την Ελληνική Βουλή το Νομοσχέδιο που κυρώνει την Συμφωνία των Παρισίων για το κλίμα” στην ηλεκτρονική διεύθυνση [http://ypeka.gr/Default.aspx?tabid=785&snr\[524\]=4462&language=el-GR](http://ypeka.gr/Default.aspx?tabid=785&snr[524]=4462&language=el-GR) (07.10.16)

⁶³ COP21, (2015), “Momentum growing for Paris Agreement’s entry into force”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.cop21.gouv.fr/en/momentum-growing-for-paris-agreements-entry-into-force/>

Κείμενα προετοιμασίας	Διασκέψεις	Κράτη	Αρχ. Κρατών	Άλλοι παίκτες	Κείμενα	Μηχανισμοί Παρακολούθησης (Follow-up mechanisms)
- R. Carson, <i>Silent Spring</i> - K. Boulding, <i>The Economics of the Coming Spaceship Earth</i> - Club de Rome, <i>Limits to Growth*</i>	1972: Κοπεγχάγη “Διάσκεψη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον”	113 Δεν συμμετείχαν σοσιαλ. κράτη εκτός από Κίνα, Κούβα, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία	2	250 ΜΚΟ	- Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης - Σχέδιο Δράσης για την Ανάπτυξη Περιβαλλοντικής Πολιτικής	- UNEP (United Nations Environmental Program)
- WCED, <i>Our Common Future</i> (έννοια βιώσιμης ανάπτυξης)	1992: Ρίο “Διάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη”	172	108	2400 εκπρόσωποι ΜΚΟ; 17,000 συμμετέχοντες στο παράλληλο NGO Forum	- Agenda 21, - Η Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, - Δήλωση Αρχών για τα Δάση, - Η Σύμβαση πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή - Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τη βιοποικιλότητα	- Επιτροπή Βιώσιμης Ανάπτυξης (Commission on Sustainable Development – CSD); - Inter-agency Committee on Sustainable Development; - High-level Advisory Board on Sustainable Development
	2002: Γιοχάνεσμπουργκ “Διάσκεψη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη”	191		3200 εκπρόσωποι ΜΚΟ Εκπρόσωποι διεθνών οργανισμών, επιστημονικών ινστιτούτων και του επιχειρηματικού κόσμου	- Η Διακήρυξη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη - Σχέδιο Εφαρμογής	
ΟΑΣΑ, <i>Towards Green Growth</i> UNEP, <i>Towards a Green Economy</i> ICC, Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο, <i>Green Economy Roadmap</i>	2012: Ρίο “Διάσκεψη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη” Ρίο* +20	193	133 *	ΜΚΟ, Εκπρόσωποι διεθνών οργανισμών, επιστημονικών ινστιτούτων και του επιχειρηματικού κόσμου Συνολικά: 45.000 συμμετέχοντες και 50.000 διαδηλωτές	- «The Future We Want»	

* Δεν είναι επίσημα κείμενα προετοιμασίας, αλλά έχουν διαμορφώσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η Διάσκεψη της Κοπεγχάγης
**Λείπουν από ΗΠΑ, Καναδά, Γερμανία και Ιαπωνία

Πίνακας 1: Οι τέσσερις Διασκέψεις του ΟΗΕ. Συνοπτικά Στοιχεία.

2. Η Ελληνική Πραγματικότητα – Ο Αναπτυξιακός νόμος 4399/16⁶⁴

Υποθέτοντας ότι η αναπτυξιακή στρατηγική της χώρας μας θα πρέπει να έχει επηρεαστεί από τον παγκόσμιο διάλογο και να βρίσκεται σε μια πορεία μετάβασης προς την ολοκληρωμένη ανάπτυξη, εξετάζω πώς ο αναπτυξιακός νόμος που ψηφίστηκε τον Ιούνιο 2016 (4399/16) εκφράζει αυτή την πρόθεση.

Στο πρώτο άρθρο περιγράφεται ο σκοπός αυτού του νόμου που αποτελείται από έντεκα επιμέρους στόχους. Αυτοί είναι:

1. Προώθηση ισόρροπης ανάπτυξης με σεβασμό στους περιβαλλοντικούς πόρους και υποστήριξη στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές.
2. Η αύξηση της απασχόλησης
3. Η βελτίωση της συνεργασίας και αύξηση μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων
4. Η τεχνολογική αναβάθμιση
5. Η διαμόρφωση μιας νέας εξωστρεφούς εθνικής ταυτότητας (branding)
6. η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας σε τομείς υψηλής προστιθέμενης αξίας και έντασης γνώσης,
7. η μετακίνηση στην αλυσίδα παραγωγής της αξίας για την παραγωγή πιο σύνθετων προϊόντων,
8. η εξοικονόμηση των φυσικών πόρων στην προοπτική μιας κυκλικής οικονομίας,
9. η προσφορά καλύτερων υπηρεσιών,
10. η προσέλκυση ξένων άμεσων επενδύσεων και εν τέλει
11. η εξασφάλιση καλύτερης θέσης της χώρας στο Διεθνή Καταμερισμό Εργασίας.

Η πρώτη επιφύλαξη διαβάζοντας το σκοπό, έγκειται στο ότι δεν υπάρχει ένας σαφής γενικός στόχος αλλά αποτελείται από έντεκα πολύ διαφορετικούς και αρκετά ασαφείς επιμέρους στόχους. Είναι σαφές ότι δεν υπάρχει κάποιο όραμα και δημιουργείται η υποψία ανεπαρκούς σχεδιασμού. Οι μόνες αναφορές που γίνονται στο περιβάλλον και την ανάπτυξη είναι στους επιμέρους στόχους 1 και 8.

⁶⁴ ΥΠΑΝ, (2016), “Νόμος 4399/2016”, ΦΕΚ 117/Α/22-6-2016 στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.e-nomothesia.gr/kat-epikheireseis/nomos-4399-2016-phek-117a-22-6-2016.html> και το pdf: <http://ggse.mnec.gr/index.php/2015-09-09-21-47.html>

Στον πρώτο επιμέρους στόχο προκαλεί απορία η επιλογή το όρου “ισόρροπη” αντί για “ολοκληρωμένη” ή “βιώσιμη”. Ισόρροπη σε σχέση με τους πυλώνες της ολοκληρωμένης ανάπτυξης ή ισόρροπη σε σχέση με τη χωρική διάσταση; Κρίνοντας από τη συνέχεια, όπου δεν γίνεται καμία αναφορά στην έννοια της ολοκληρωμένης/βιώσιμης ανάπτυξης ούτε στον τρόπο μετάβασης σε ένα άλλο τρόπο ανάπτυξης, συμπεραίνουμε ότι αναφέρεται σε μια χωρικά ισόρροπη ανάπτυξη με «υποστήριξη στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές», η οποία επιτυγχάνεται με κατηγοριοποίηση των ποσοστών επιδότησης ανάλογα με το πόσο «ευνοημένες» είναι.

Ο όγδοος επιμέρους στόχος αναφέρεται στην «εξοικονόμηση φυσικών πόρων στην προοπτική μιας κυκλικής οικονομίας». Σε κανένα από τα επόμενα άρθρα του νόμου δεν γίνεται ξανά λόγος για την κυκλική οικονομία. Δεν υπάρχει καμία αναφορά, τόσο στις επιλέξιμες δαπάνες όσο και στα κριτήρια αξιολόγησης, ούτε σε υλικά (πρωτογενή και δευτερογενή), ούτε σε ανακύκλωση, ούτε σε ρύπους, απορρίμματα και απόβλητα. Ακόμα και ο όρος της κυκλικής οικονομίας δεν είναι πολύ δημοφιλής στα νομοθετικά κείμενα. Μόνη αναφορά του όρου σε ευρωπαϊκά κείμενα είναι σε μια νομοθετική πρόταση της Ε.Ε., «Προς μια κυκλική οικονομία: πρόγραμμα μηδενικών αποβλήτων για την Ευρώπη», που ενθάρρυνε την ορθότερη χρήση των υλικών που απαιτούνται για κάθε δραστηριότητα, την αύξηση παραγωγής δευτερογενών πρώτων υλών (ανακύκλωση) και την ελαχιστοποίηση των αποβλήτων⁶⁵. Η πρόταση κατατέθηκε τον Ιούλιο του 2014 και αποσύρθηκε το Φεβρουάριο του 2015 μετά από πιέσεις του βιομηχανικού λόμπυ.⁶⁶ Θα ήταν πιο δόκιμο να αναφερόταν στο νόμο ως πράσινη οικονομία που, αν και όχι επακριβώς ορισμένη, είναι ευρύτερη έννοια .

Διαβάζοντας τους επιμέρους στόχους θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει μια κοινωνική και περιβαλλοντική διάσταση πίσω από τους περισσότερους από αυτούς. Θα μπορούσε π.χ. το branding να έχει κάποια σχέση με την ολοκληρωμένη ανάπτυξη, η τεχνολογική αναβάθμιση να αφορά πράσινες πρακτικές, η αύξηση της απασχόλησης να περιλαμβάνει κοινωνική ευαισθησία και να μην περιορίζεται στην δημιουργία θέσεων εργασίας με έμφαση στο εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό, στοχεύοντας «να αναστραφεί το ρεύμα της φυγής των νέων επιστημόνων»⁶⁷, η μετακίνηση στην αλυσίδα της παραγωγής θα μπορούσε να περιλαμβάνει όλη την

⁶⁵ Eur-Lex, (2014), “Προς μια κυκλική οικονομία: πρόγραμμα μηδενικών αποβλήτων για την Ευρώπη”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL-EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0398&from=EN>

⁶⁶ WWF Ελλάς, (2015), “Δεσμεύεις και Εφαρμογή, Η περιβαλλοντική νομοθεσία στην Ελλάδα”, σελ 60-61 στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.wwf.gr/images/pdfs/WWF-NOMOREport-2015-FINAL.pdf (20.10.16)

⁶⁷ ΥΠΑΝ, ο.π., άρθρο 1

αλυσίδα παραγωγής «από το χωράφι στον τουρισμό» όπως είχε αρχικά ανακοινωθεί⁶⁸ και να ενθαρρύνει τις καλές πρακτικές, τις φιλικές προς το περιβάλλον και τους καταναλωτές σε όλη τη διαδικασία. Δεν γίνεται όμως καμία προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Στη συνέχεια του κειμένου δεν υπάρχει καμία αναφορά σε περιβαλλοντικά θέματα εκτός από τα θέματα της ενέργειας. Τα κοινωνικά θέματα εξαντλούνται στην ενθάρρυνση δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, στην μη εξαίρεση Α.ΜΕ.Α. από τα επιχειρηματικά σχέδια αυτού του νόμου, όπως επίσης και στην επιλεξιμότητα δαπανών που σχετίζονται με την μετατροπή κτιρίων για να έχουν πρόσβαση άτομα με κινητικά προβλήματα. Οι όροι «ισόρροπη ανάπτυξη» και «κυκλική οικονομία» δεν αναφέρονται ξανά στο κείμενο από το οποίο απουσιάζουν επίσης τελείως οι όροι βιωσιμότητα, αειφορία, βιώσιμη/ολοκληρωμένη ανάπτυξη, κλιματική αλλαγή, περιβαλλοντικό αποτύπωμα, ανακύκλωση, διαχείριση φυσικών πόρων, ρύπανση, απορρίμματα, απόβλητα, αέρια θερμοκηπίου,

Στη συνέχεια, στο άρθρο 4 αναφέρονται τα απαιτούμενα στοιχεία που πρέπει να περιλαμβάνονται «κατ ελάχιστον στην αίτηση» και μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι «Τα επενδυτικά σχέδια που υπάγονται στα καθεστώτα ενίσχυσης του παρόντος οφείλουν να διασφαλίζουν τις απαραίτητες συνθήκες, ώστε να μη δημιουργούνται διακρίσεις σε βάρος ευπαθών ομάδων, ιδίως ως προς την προσβασιμότητα σε υποδομές, υπηρεσίες και αγαθά.» (παρ. 5, Κανόνας μη διάκρισης και της προσβασιμότητας ατόμων με αναπηρία).

Με παρόμοιο τρόπο, εδώ, θα μπορούσε να απαιτηθεί από τα υπαγόμενα επενδυτικά σχέδια να εναρμονιστούν με τις διεθνείς οδηγίες για την κοινωνία και το περιβάλλον, να υποχρεώνονται να ακολουθήσουν πρότυπα περιβαλλοντικής διαχείρισης και κοινωνικής υπευθυνότητας ή/και να ενταχθούν στον «Ελληνικό Κώδικα Βιωσιμότητας» που είχε μόλις δημοσιευτεί (07.04.16)⁶⁹ και δημιουργεί ένα πλαίσιο που κατευθύνει το στρατηγικό σχεδιασμό μιας επιχείρησης (οποιοδήποτε οργανισμού) στον άξονα της ολοκληρωμένης ανάπτυξης.

Είναι πολύ θετικό το γεγονός ότι στους δικαιούχους περιλαμβάνονται για πρώτη φορά Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, Ομάδες Παραγωγών και Αγροτικές Εταιρικές Συμπράξεις (άρθρο 7 παρ. δ). Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 1 για την επίτευξη των στόχων επιστρατεύονται δέκα

⁶⁸ “Οι μεγάλοι κερδισμένοι του νέου αναπτυξιακού νόμου”, (2016) [Ηλεκτρονική έκδοση], Fortune Greece στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.fortunegreece.com/article/i-megali-kerdismeni-tou-neou-anaptixiakou-nomou/

⁶⁹ “Εκδήλωση παρουσίασης Ελληνικού Κώδικα Βιωσιμότητας”, (2016), στην ηλεκτρονική διεύθυνση greekcode.sustainablegreece2020.com/gr/news-article/ekdhlwsh-paroysiashs-ellhnikoy-kwdika-biwsimothtas.1.html (10.09.16)

«καθεστώτα» ένα από τα οποία είναι «η ανάπτυξη δικτύων, συνεργειών, συνεταιριστικών πρωτοβουλιών και εν γένει η στήριξη της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας». (άρθρο 1, σημείο η). Στη συνέχεια όμως αντιμετωπίζονται ενιαία όλες οι κατηγορίες των δικαιούχων σε σχέση με τα οικονομικά κριτήρια αξιολόγησης και απασχόλησης παρόλο που αυτές οι κατηγορίες επιχειρήσεων λειτουργούν τελείως διαφορετικά σε σχέση με την απασχόληση και τα οικονομικά μεγέθη.

Σχετικά με τις (μη) επιλέξιμες δραστηριότητες, προκαλεί εντύπωση η επιλογή τους, η οποία προφανώς δεν στηρίζεται στη λογική της ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Εξαίρονται π.χ. δραστηριότητες «επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης», εκπαίδευσης, κοινωνικής μέριμνας, ανθρώπινης υγείας «δημιουργικές δραστηριότητες, τέχνες και διασκέδαση», επισκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών ατομικής ή οικιακής χρήσης αλλά και οχημάτων. (άρθρο 7)

Στη συνέχεια, στις δαπάνες που επιλέγεται να χρηματοδοτηθούν περιλαμβάνεται «η κατασκευή, η επέκταση, ο εκσυγχρονισμός κτηριακών εγκαταστάσεων και ειδικών και βοηθητικών εγκαταστάσεων των κτηρίων και οι κατασκευές για τη διασφάλιση της προσβασιμότητας στα άτομα με αναπηρία, καθώς και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου» (άρθρο 8) χωρίς να υπάρχει καμία απαίτηση για τις προδιαγραφές των υλικών που θα χρησιμοποιηθούν ή την ενεργειακή κλάση του κτιρίου - αν και τώρα, μετά την υποχρεωτική εφαρμογή του KENAK στις νέες οικοδομές, η ενεργειακή συμπεριφορά των νέων κτιρίων είναι υποχρεωτικά καλή. Τι γίνεται όμως με τις περιπτώσεις που δεν απαιτείται KENAK? Και γιατί να μην απαιτείται για τον εκσυγχρονισμό όλων των κτηριακών εγκαταστάσεων?

Δεν περιλαμβάνεται τίποτα στις επιλέξιμες δαπάνες που να αναφέρεται στην κυκλική οικονομία, είναι όμως επιλέξιμες όλες οι δαπάνες που σχετίζονται με Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας. Θα μπορούσε να περιλαμβάνεται επίσης και η υιοθέτηση από τις επιχειρήσεις μοντέλων περιβαλλοντικής διαχείρισης και προτύπων απολογισμού.

Σχετικά με τα κριτήρια αξιολόγησης, από τα εννέα κριτήρια που προτείνονται (άρθρο 14, παρ. 2) τα επτά είναι οικονομικά/λογιστικά και μόνο δύο είναι μη οικονομικά. Αυτά είναι:

- «οι δημιουργούμενες θέσεις εργασίας, με έμφαση σε εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό» και
- «αξιοποίηση αργούντων κτηρίων»

Παρόλο που το brain drain είναι ένα βασικό πρόβλημα αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα, είναι κοινωνικά αθέμιτο να γίνεται αυτός ο διαχωρισμός.

Κρίνεται πολύ θετικά η ενθάρρυνση αξιοποίησης «αργούντων» κτιρίων, τα οποία είναι σαν πληγές στον ιστό της πόλης. Διακόπτουν τη συνεκτικότητα του ιστού της και δημιουργούν εστίες ρύπανσης και παραβατικότητας. Επίσης είναι πολύ μεγαλύτερο το περιβαλλοντικό αποτύπωμα κατασκευής ενός κτιρίου εκ νέου από την αποκατάσταση ενός υπάρχοντος, και ακόμα μεγαλύτερο αν απαιτείται κατεδάφιση του υπάρχοντος.

Σε κάθε περίπτωση, τόσο στα κτίρια όσο και στις υπάρχουσες επιχειρήσεις κρίνεται καλύτερο από περιβαλλοντική και κοινωνική άποψη η βελτίωση υπαρχόντων κτιρίων και δομών από την δημιουργία νέων.

Αν και δεν έχει ακόμα δημοσιευτεί ο Οδηγός Αξιολόγησης Επενδυτικών Σχεδίων από τον Υπουργό Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού, δεν φαίνεται να υπάρχει κανένας προβληματισμός για θέματα ολοκληρωμένης ανάπτυξης για να ελπίζουμε ότι θα υπάρχουν επιπλέον κριτήρια σε αυτόν τον οδηγό.

Δεν υπάρχει σαφής στρατηγική ιεράρχηση των επενδυτικών σχεδίων που ευθυγραμμίζονται με το σκοπό που έχει αρχικά οριστεί «προώθηση της ισόρροπης ανάπτυξης με σεβασμό στους περιβαλλοντικούς πόρους ... η εξοικονόμηση των φυσικών πόρων στην προοπτική μιας κυκλικής οικονομίας», και δεν έχει δοθεί καθόλου βάρος στο περιβαλλοντικό αποτύπωμα των επιχειρηματικών σχεδίων όπως για παράδειγμα ενισχύει «διάσπαρτες βιομηχανικές μονάδες ακόμα και σε εκτός σχεδίου περιοχές, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις δημιουργούν de facto άτυπες συγκεντρώσεις που στη συνέχεια απαιτούν ειδική περιβαλλοντική διαχείριση, υποδομές και δίκτυα.»⁷⁰

Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 68, επιτρέπεται για τις «επενδύσεις μείζονος μεγέθους», δηλαδή τις επενδύσεις που το συνολικό επιλέξιμο κόστος της δαπάνης υπερβαίνει τα είκοσι εκατομμύρια ευρώ, «να κάνουν χρήση της διαδικασίας ταχείας αδειοδότησης [...] χωρίς τις προβλεπόμενες στο νόμο αυτό διαδικασίες υπαγωγής.» Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη τα συγκεκριμένα επιχειρηματικά σχέδια αν δεν έχουν πάρει γνωμοδοτήσεις και αδειοδοτήσεις μέσα σε προθεσμία δύο μηνών από τις σχετικές υπηρεσίες, αυτές κρίνονται τεκμαρτά θετικές. Γενικεύεται έτσι ένα καθεστώς που ίσχυε μόνο για τις «στρατηγικές επενδύσεις», «με

⁷⁰ WWF Ελλάς, (2016), "Νόμος και Περιβάλλον στην Ελλάδα, Έκθεση 2016 για την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.wwf.gr/images/pdfs/WWF-NOMOreport-2016.pdf, σελ. 130 (10.09.16)

αποτέλεσμα κατ' αρχήν την ανυπολόγιστη επιβάρυνση των ήδη εξαιρετικά υποστελεχωμένων αρμόδιων υπηρεσιών, αλλά κυρίως την επέκταση ενός καθεστώτος εγκρίσεων που αντίκειται στο περιβαλλοντικό δίκαιο της ΕΕ [...] Η πρακτική των σιωπηρών ή τεκμαιρόμενων αδειών παραχαράσσει τη γνώμη οργάνων που έχουν πραγματική γνώση του φυσικού αντικειμένου, όπως οι δασικές υπηρεσίες, ενώ αντίκειται καταφανώς στο περιβαλλοντικό δίκαιο της ΕΕ».⁷¹

Ενώ κρίνεται θετικά η σύσταση Αναπτυξιακού Συμβουλίου Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού, (άρθρο 69) σημειώνεται ότι «δεν προβλέπεται η συμμετοχή κάποιου φορέα από την κοινωνία των πολιτών ή από το χώρο της κοινωνικής οικονομίας».⁷²

Είναι επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ούτε στη διαβούλευση⁷³, που διήρκεσε από τις 05.05.16 έως τις 20.05.16 και πήραν μέρος πολλά εμπορικά επιμελητήρια, εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου, επιχειρηματίες εν ενεργεία και εν δυνάμει, σύμβουλοι επιχειρήσεων και πολλοί άλλοι – αλλά καμία ΜΚΟ – δεν εκφράζεται καμία ανησυχία για τον τρόπο ανάπτυξης που προωθεί αυτός ο νόμος, ούτε καμία ένσταση για την απουσία κοινωνικών και περιβαλλοντικών κριτήριων/κινήτρων και για την ασυνέπεια μεταξύ αυτού που ορίζεται ως σκοπός του νόμου και τον τρόπο που θα υλοποιηθεί.

⁷¹ ο.π., σελ 129 - 130

⁷² ο.π., σελ 131

⁷³ Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης, Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων, (2016) “ Προκηρύξεις καθεστώτων αναπτυξιακού νόμου ν.4399/2016 ”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.opengov.gr/γροια/?p=7454#comments (10.09.16)

3. Αποτίμηση κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων

Για την προώθηση της έννοιας της ολοκληρωμένης οικονομίας είναι απαραίτητο να μελετήσουμε πώς μπορεί να γίνει η αποτίμηση των δραστηριοτήτων με περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς όρους. Υπάρχουν αρκετά εργαλεία για αυτό το σκοπό. Θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες, η πρώτη περιλαμβάνει αυτά που εκτιμούν την αποτίμηση με οικονομικούς όρους, ανάγοντας όλους τους παράγοντες σε χρηματο-οικονομικά μεγέθη και η δεύτερη, περιλαμβάνει αποτίμηση μέσω συστημάτων περιβαλλοντικής διαχείρισης και μοντέλα απολογισμού όπου όλοι οι παράγοντες καταγράφονται και παρακολουθούνται με σκοπό τη βελτίωση της συνολικού αντίκτυπου του οργανισμού.

α. Αποτίμηση με οικονομικούς όρους

Η αποτίμηση περιλαμβάνει

- την εκτίμηση της αξίας των φυσικών πόρων και λειτουργιών και κάνει αναγωγή της αξίας αυτής σε οικονομικά μεγέθη
- την αναγωγή σε οικονομικά μεγέθη του περιβαλλοντικού και κοινωνικού αντίκτυπου κάποιας δραστηριότητας

Ξεκινώντας από το κείμενο το N.Stern, που όπως αναφέρεται και στο κεφάλαιο 1, υπολόγισε ότι το κόστος της μη-δράσης ή της καθυστέρησης της δράσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής θα έχει αρνητική οικονομική επίπτωση της τάξεως του 5-20% του ΑΕΠ, υπολογίζονται οι οικονομικές συνέπειες που έχουν κάποια γεγονότα για το περιβάλλον, αφού εκτιμηθεί η αρχική τους αξία. Έτσι η ζημιά από την απώλεια και την υποβάθμιση δασικής γης έχει υπολογιστεί στο ποσό των €1,5- 3,5 τρισ. / έτος ενώ η ζημιά από την υποβάθμιση των ωκεανών έως το 2050 θα είναι € 338 δισ.⁷⁴ Αποτιμώνται όμως και οι υπηρεσίες της φύσης, όπως π.χ. έχει υπολογιστεί σε 153 δις ευρώ η οικονομική αξία για το 2005 των επικονιαστών (κυρίως των μελισσών) των βασικών καλλιεργειών που προμηθεύουν με τροφή τον πλανήτη.⁷⁵ Δίνοντας τόσο απτά τα οικονομικά μεγέθη, γίνεται πιο εύκολα αντιληπτό το μέγεθος των καταστροφών ή η αξία της προστασίας και ευαισθητοποιείται πιο αποτελεσματικά η κοινή γνώμη.

⁷⁴ Νάντσου Θεοδότα, «Ζωντανή ελληνική οικονομία για το περιβάλλον και τον άνθρωπο», 2014, εισήγηση στην Ημερίδα WWF «Ζωντανή Οικονομία», 15.10.14, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών

⁷⁵ OECD, (2011), "Towards Green Growth, a summary for policy makers", σελ. στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.oecd.org/greengrowth/48012345.pdf

Ταυτόχρονα επιχειρείται να αποτιμηθεί με οικονομικούς όρους το κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο που έχουν συγκεκριμένες δράσεις/οργανισμοί. Για το σκοπό αυτό έχουν αναπτυχθεί εργαλεία που ανάγουν όλους τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες σε νομισματικό μέγεθος για να μπορούν να συνυπολογιστούν. Αυτά τα εργαλεία χρησιμοποιούνται κυρίως για να αποτιμήσουν την απόδοση που έχει μια επένδυση (ROI) σε περιβαλλοντικό και κοινωνικό όφελος, για αυτό και το ROI γίνεται S-ROI, όπου S είναι είτε το κοινωνικό (Social) είτε το αειφόρο (Sustainable). Π.χ. έχει υπολογιστεί ότι τα μετρήσιμα οφέλη για τη δημόσια υγεία από το Clean Air Act στις Η.Π.Α. ανέρχεται στα 1,3 τρις δολάρια.⁷⁶

Παραφράζοντας το γνωστό κανόνα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι «Ό,τι μετράει και μετριέται, μπορεί να βελτιωθεί.»⁷⁷

Το πρώτο μοντέλο που επιχειρήσε να αποτιμήσει την κοινωνική απόδοση του αρχικού κεφαλαίου αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '90 από ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα στο San Francisco (REDF) σε συνεργασία με το Harvard Business School. Επιχείρησαν να φτιάξουν ένα εργαλείο για να μπορούν να ιεραρχούν, σε σχέση με το κοινωνικό τους αντίκτυπο, τις δραστηριότητες που χρηματοδοτούσαν. Μια δεκαετία αργότερα δημιουργήθηκε και στην Ευρώπη ένας οργανισμός, κυρίως με τη στήριξη βρετανικών εταιριών και της βρετανικής κυβέρνησης, για την περεταίρω ανάπτυξη αυτού του εργαλείου με σκοπό να βοηθήσει τους οργανισμούς να καταλάβουν και να ποσοτικοποιήσουν την κοινωνική αξία που παράγουν. Η μέθοδος βασίζεται πάνω στην παραδοσιακή ανάλυση κόστους – οφέλους η οποία παραλαμβάνει την οικονομική αξία του κοινωνικού οφέλους και τη μεταφράζει σε οικονομικά μεγέθη. Με αυτόν τον τρόπο υπολογίζεται και η απόδοση του οφέλους σε σχέση με το κόστος. Η αξία που αποδίδεται εξαρτάται από το πόσο αξιολογούν τα εμπλεκόμενα μέρη την υπηρεσία ή την κοινωνική αλλαγή που συμβαίνει. Προφανώς δεν είναι ένα πραγματικό οικονομικό μέγεθος, αλλά μπορεί να εκφράζει τη συναισθηματική και κοινωνική ευημερία των ατόμων, ή χρήματα που μπορεί να εξοικονομήσει το κράτος, π.χ. από κάποια δραστηριότητα που σχετίζεται με τη βελτίωση της υγείας των πολιτών.⁷⁸

Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν αρκετά παρόμοια μοντέλα από διαφορετικούς οργανισμούς (IRIS, OTS, SEEKAM, Impact Scorecard, κ.α.).

⁷⁶ ο.π.

⁷⁷“what gets measured, gets managed.”

⁷⁸ Den Sociale Kapitalfond, (2012), “ Social Return on Investment, A review of methods to measure social impact”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.densocialekapitalfond.dk/wp-content/uploads/2014/03/Den-Sociale-Kapitalfond-working-paper-on-SROI-measurement-August-2012.pdf

Η πρακτική που συνήθως ακολουθείται από αυτά τα εργαλεία είναι να εντοπίζουν τις αξίες/τους παράγοντες που πρέπει να εκτιμηθούν, να ορίσουν τους δείκτες της εκτίμησης, να νομισματοποιούν (monetize) αυτούς τους δείκτες, να κάνουν προβολή στο μέλλον κόστους – οφέλους (περιλαμβάνοντας και τα σχετικά στοιχεία των οικονομικών αναφορών), και να προεξοφλούν αυτές τις εκτιμήσεις στην παρούσα αξία (present value)⁷⁹.

Η πρόκληση είναι να τεθούν οι κατάλληλοι δείκτες ώστε να δίνουν μια ολιστική μέτρηση του αποτελέσματος, αλλά και να γίνει σωστά η οικονομική αναγωγή τους.

⁷⁹ IRIS, (2012) “A guide to Social Return on Investment”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://iris.thegiin.org/> και το pdf <https://iris.thegiin.org/guide/a-guide-to-social-return-on-investment.pdf> (05.06.16)

Πίνακας 2: S-ROI, παράδειγμα εφαρμογής⁸⁰

Social Return on Investment – The Impact Map for the worked example					
Organisation		Wheels-to-Meals			
Objectives		Provide luncheon club for 30 elderly local residents with additional health and social benefits by bringing residents to meals			
Scope	Activity		30 places for eligible elderly and/or disabled local residents 5 days a week, 50 weeks of the year		
	Contract/Funding/Part of organisation		Local Authority Grant		
Stage 1			Stage 2		
Stakeholders	Intended/unintended changes	Inputs		Outputs	The Outcomes
		Description	Value £		
Who do we have an effect on? Who has an effect on us?	What do you think will change for them?	What do they invest?		Summary of activity in numbers	How would you describe the change?
elderly / disabled residents	residents use health services less	time	£0	luncheon club: – group activities (board games, craft, mild/therapeutic exercise, info and awareness sessions)	the mild/therapeutic group exercise sessions made residents fitter, they had fewer falls and ended up in hospital less
	residents get out of the house more				the nurse led group sessions helped residents manage their health and symptoms better and they were healthier
					residents made new friends and spent more time with others through the group activities
local authority	residents provided with nutritious meal	meals on wheels contract (annual)	£24,375		residents had nutritious meals with 3 (out of) 5-a-day and they were healthier
Wheels-to-Meals volunteers (retired)	keep active	time (at min wage) 4 volunteers x 3 hrs x 5 days x 50 wks x £6 (forecast)	£18,000	– transport for 30 people	material outcomes for residents only (not for local authority). All outcomes for this stakeholder already considered above.
neighbours of elderly/ disabled residents	look out for neighbours	time	£0	– 7500 hot meals annually	healthier volunteers (retired)
					reduction in neighbourly care/shopping and breakdown of informal community networks
Total			£42,375		

⁸⁰ IRIS, ο.π., σελ. 102-5

(continues on the next page)

	Name	
	Date	
Objective of Activity		Time Period 1 year (2010)
Purpose of Analysis		Forecast or Evaluation Forecast

Stage 3**The Outcomes (what changes)**

Indicator	Source	Quantity	Duration	Financial proxy	Value £	Source
How would you measure it?	Where did you get the information from?	How much change was there?	How long does it last?	What proxy would you use to value the change?	What is the value of the change?	Where did you get the information from?
fewer falls and associated hospital admissions/stays annually	oneoff research	7	1 year	accident&emergency	£94.00	NHS cost book 07/08
			1 year	geriatric assessment inpatient	£4,964.00	
			1 year	geriatric continuing care-Inpatient (average 5 wks x £1,444)	£7,220.00	
fewer visits to the doctor annually (appointments) and residents report improvement in physical health	questionnaire and interviews	90	5 years	consultation with doctor	£19.00	NHS cost book 2006
new clubs/group activities joined during year and residents report an increase in personal wellbeing/feeling less isolated	questionnaire	16	1 year	average annual membership/cost	£48.25	current average costs of bus trips, bingo and craft clubs
fewer District Nurse visits and residents reporting increased physical activity of 3 hours or more a week	questionnaire	14	2 years	District Nurse visits	£34.00	NHS cost book 07/08
volunteers report increased physical activity of 3 hours or more a week since volunteering	volunteer annual assessment	4	1 year	annual elderly residents swimming pass	£162.50	local authority
fewer instances of neighbours shopping for residents annually	One-off survey	275	3 years	supermarket online shopping delivery fee	- £5.00	www.tesco.co.uk

Social Return on Investment – The Impact Map for the worked example (continued from previous page)

Organisation	Wheels-to-Meals	
Objectives	Provide luncheon club for 30 elderly local residents with additional health and social benefits by bringing residents to meals	
Scope	Activity	30 places for eligible elderly and/or disabled local residents 5 days a week, 50 weeks of the year
	Contract/Funding/Part of organisation	Local Authority Grant

Stage 1 duplicate	Stage 2 duplicate	Stage 4			
Stakeholders	The outcomes	Deadweight	Attribution	Drop Off	Impact
	Description	%	%	%	
Groups of people that change as a result of the activity	How would you describe the change?	What would have happened without the activity?	Who else contributed to the change?	Does the outcome drop off in future years?	Quantity times financial proxy, less deadweight, displacement and attribution
elderly / disabled residents	the mild/therapeutic group exercise sessions made residents fitter, they had fewer falls and ended up in hospital less	0%	5%	50%	£625.10
					£33,010.60
					£48,013.00
	the nurse led group sessions helped residents manage their health and symptoms better and they were healthier	0%	10%	10%	£1,539.00
	residents made new friends and spent more time with others through the group activities	10%	35%	0%	£451.62
	residents had nutritious meals with 3 (out of) 5-a-day and they were healthier	100%	0%	0%	£0.00
local authority	material outcomes for residents only (not for local authority). All outcomes for this stakeholder already considered above.				£0.00
Wheels-to-Meals volunteers (retired)	healthier volunteers (retired)	70%	10%	35%	£175.50
neighbours of elderly/ disabled residents	reduction in neighbourly care/shopping and breakdown of informal community networks	5%	0%	5%	£-1,306.25
Total					£82,508.57

		Name	
		Date	
Objective of Activity		Time Period	1 year (2010)
Purpose of Analysis		Forecast or Evaluation	Forecast

Stage 5					
Calculating Social Return					
	Discount rate (%)		3.5%		
	Year 1 (after activity)	Year 2	Year 3	Year 4	Year 5
	£625.10	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£33,010.60	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£48,013.00	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£1,539.00	£1,385.10	£1,246.59	£1,121.93	£1,009.74
	£451.62	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	£175.50	£0.00	£0.00	£0.00	£0.00
	-£1,306.25	-£1,240.94	-£1,178.89	£0.00	£0.00
	£82,508.57	£144.16	£67.70	£1,121.93	£1,009.74
Present Value*	£79,718.43	£134.58	£61.06	£977.70	£850.17
Total Present Value (PV)					£81,741.93
Net Present Value					£39,366.93
Social Return £ per £					£1.93: £1

β. Αποτίμηση με μη-οικονομικούς όρους

Σε άρθρο του που έγραψε με αφορμή το Brexit, στην εφημερίδα Guardian ο Χόκινγκ αναφέρει: “Πρέπει να διευρύνουμε τον ορισμό του πλούτου και να συμπεριλάβουμε σε αυτόν τις γνώσεις, τους φυσικούς πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό. Την ίδια στιγμή πρέπει να μάθουμε να τον μοιραζόμαστε με περισσότερη δικαιοσύνη. Αν το κάνουμε αυτό, τότε δεν υπάρχει κανένα όριο σε εκείνα που οι άνθρωποι μπορούν να επιτύχουν από κοινού.”⁸¹

Πολλές επιχειρήσεις έχουν αντιληφθεί ότι η πράσινη οικονομία προσφέρει μια ενδιαφέρουσα εναλλακτική λύση ενίσχυσης της οικονομικής ανάπτυξης σε μια περίοδο ύφεσης και κρίσης, που δημιουργεί νέες ευκαιρίες και ανοίγεται σε νέες αγορές. Ένα συνεχώς αυξανόμενο μερίδιο ευαίσθητοποιημένων και καλά πληροφορημένων καταναλωτών, με αυξημένες προσδοκίες τόσο από τις κυβερνήσεις όσο και από τις εταιρίες, απαιτούν πράσινα και ηθικά προϊόντα και υπηρεσίες. Οι πρωτοπόρες εταιρίες έχουν θέσει την αειφορία στον στρατηγικό τους άξονα και διαμορφώνουν δομικές αλλαγές στη διακυβέρνηση και στις επενδυτικές επιλογές τους.⁸² Επενδύσεις σε πράσινη τεχνολογία για ορθότερη χρήση των πόρων και της ενέργειας και περιορισμό των ρύπων κάνουν γρήγορα απόσβεση καθώς έχουν άμεσα οφέλη. Ταυτόχρονα η προώθηση ενός κοινωνικά και περιβαλλοντικά ευαίσθητου προφίλ, έχει θετικό αντίκτυπο στη συμπεριφορά των καταναλωτών.

Τα πιο δημοφιλή εργαλεία που χρησιμοποιούνται για αυτό το σκοπό είναι

- τα συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης, γνωστότερα από τα οποία είναι το ISO 14001 και το EMAS,
- το πρότυπο κοινωνικής ευθύνης ISO 26000, και
- τα πρότυπα απολογισμού GRI, IR, ο (Ευρωπαϊκός) Κώδικας Βιωσιμότητας και, από τον Απρίλιο του 2016, για τις ελληνικές επιχειρήσεις, ο Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο οργανισμός Global Reporting το 92% από τις διακόσιες πενήντα μεγαλύτερες επιχειρήσεις του κόσμου κάνουν αναφορά της αειφορικής τους συμπεριφοράς (they report their sustainability performance).⁸³

⁸¹ Hawkins, St., (2016), “Our attitude towards wealth played a crucial role in Brexit. We need a rethink”, [Ηλεκτρονική Έκδοση] Guardian, 29.07.16, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jul/29/stephen-hawking-brexite-wealth-resources>

⁸² UNEP, (2012), “The Business Case for the Green Economy, Sustainable Return on Investment”, σελ. 7 στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.unep.fr/shared/publications/pdf/DTIx1553xPA-BusinessCaseforGreenEconomy.pdf (07.07.16)

⁸³ Βλ. την ιστοσελίδα του Global Reporting Initiative: www.globalreporting.org (12.06.16)

Στη συνέχεια αναλύονται τα παραπάνω μοντέλα και πρότυπα.

i. ISO 14001

Ο Διεθνής Οργανισμός Τυποποίησης (International Organization of Standardization-ISO) αναπτύσσει και δημοσιεύει διεθνή πρότυπα. Από το 1947 που ιδρύθηκε έχει δημοσιεύσει περισσότερα από 19500 διεθνή πρότυπα καλύπτοντας ευρύ φάσμα των τομέων της τεχνολογίας και της επιχειρηματικότητας⁸⁴ προσφέροντας στις επιχειρήσεις, στις κυβερνήσεις και στην κοινωνία πρακτικά εργαλεία που αφορούν και τους τρεις πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης: την οικονομία, την κοινωνία και το περιβάλλον.⁸⁵ Τα περισσότερα πρότυπα ISO αφορούν πιστοποίηση πολύ εξειδικευμένων λειτουργιών. Αυτά που αφορούν γενικές κατηγορίες όπως το 9001, το 14001 και το 26000 είναι ευρύτατα διαδεδομένα και είναι πρότυπα αναφοράς, πάνω στα οποία έχουν βασιστεί πολλά άλλα.

Σκοπός του είναι να προωθήσει την ανάπτυξη της τυποποίησης παρόμοιων δραστηριοτήτων παγκοσμίως, να θέσει ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς και να πιστοποιεί οργανισμούς και διαδικασίες που ανταπεξέρχονται στις προδιαγραφές του.

Το ISO 14001:2016 ανήκει στην ομάδα των ISO14000 που προσφέρει πρακτικά εργαλεία σε όλων των τύπων τους οργανισμούς που θέλουν να οργανώσουν την περιβαλλοντική τους πολιτική. Τα περισσότερα πρότυπα αυτής της ομάδας εστιάζουν σε συγκεκριμένες διαδικασίες (approaches) όπως ελέγχους, επικοινωνίες, σηματοδότηση (labelling) και ανάλυση του κύκλου ζωής, καθώς επίσης και σε περιβαλλοντικές προκλήσεις όπως η κλιματική αλλαγή.

Το Διεθνές Πρότυπο ISO 14001 είναι το πιο διαδεδομένο, παγκοσμίως, πρότυπο περιβαλλοντικής διαχείρισης και αποτελεί τη βάση για την εφαρμογή και άλλων σχημάτων πιστοποίησης περιβαλλοντικού χαρακτήρα, όπως είναι το Κοινοτικό Σύστημα Οικολογικής Διαχείρισης και Ελέγχου (EMAS). Έχει σχεδιαστεί ώστε να είναι συμβατό με άλλα πρότυπα συστημάτων διαχείρισης, όπως το ISO 9001 - το πρότυπο διαχείρισης ποιότητας - ώστε να είναι δυνατή η ενοποίηση διαφορετικών συστημάτων διαχείρισης σε ένα ενιαίο ολοκληρωμένο σύστημα διαχείρισης⁸⁶. Το ISO 14001 προορίζεται για εφαρμογή σε οργανισμούς όλων των ειδών και μεγεθών

⁸⁴ GRI & ISO, (2014), "GRI G4 Guidelines and ISO 26000:2010 How to use the GRI G4 Guidelines and ISO 26000 in conjunction", στην ηλ διεύθυνση http://www.iso.org/iso/home/store/publication_item.htm?pid=PUB100398

⁸⁵ Ιστοσελίδα Διεθνούς Οργανισμού Προτύπων: <http://www.iso.org/iso>

⁸⁶ Ιστοσελίδα Κυπριακού Οργανισμού Προτύπων: www.cys.org.cy

και μπορεί να προσαρμοστεί σε διαφορετικές γεωγραφικές, πολιτιστικές και κοινωνικές συνθήκες. Προκειμένου να καλύψει όλο το πιθανό εύρος δραστηριοτήτων όλων των τύπων οργανισμών δεν θέτει συγκεκριμένα κριτήρια, αλλά μόνο κατηγορίες κριτηρίων και προτάσεις, προκειμένου ο οργανισμός να ορίσει μόνος του τα κριτήρια/τους παράγοντες που τον αφορούν και πρέπει να παρακολουθεί και να βελτιώνει.

Σύμφωνα με τις προδιαγραφές που θέτει ο ίδιος ο οργανισμός ISO⁸⁷, το ISO14001 συγκεκριμενοποιεί τις απαιτήσεις για ένα περιβαλλοντικό σύστημα διαχείρισης που μπορεί να χρησιμοποιήσει ένας οργανισμός για να βελτιώσει την περιβαλλοντική του συμπεριφορά. Μπορεί να βοηθήσει έναν οργανισμό:

- να διαχειριστεί τις περιβαλλοντικές του υποχρεώσεις με συστηματικό τρόπο ώστε να συνεισφέρει στον πυλώνα της αειφορίας.
- Να πετύχει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα του συστήματος περιβαλλοντικής διαχείρισής του, έτσι ώστε να δίνει αξία στο περιβάλλον, στον ίδιο τον οργανισμό και στα εμπλεκόμενα μέρη.

Για να ορίσει την κατάλληλη περιβαλλοντική πολιτική ένας οργανισμός οφείλει:⁸⁸

- Να αναγνωρίσει τις περιβαλλοντικές πλευρές που προκύπτουν από τις παλιότερες, τις παρούσες και τις προγραμματισμένες δραστηριότητες, προϊόντα και υπηρεσίες με σκοπό να καθορίσει το περιβαλλοντικό αντίκτυπο
- Εναρμονίζεται με το νομικό πλαίσιο και άλλες προδιαγραφές που οφείλει να ακολουθήσει
- Ιεραρχήσει τις προτεραιότητες και να θέσει κατάλληλους στόχους
- Διευκολύνει τον προγραμματισμό, τον έλεγχο, την παρακολούθηση, προληπτικών και διορθωτικών πράξεων,
- να ελέγχει και να εκτιμάει δραστηριότητες για να επιβεβαιώνει ότι είναι συμβατές και το σύστημα περιβαλλοντικής διαχείρισης είναι το κατάλληλο, και
- να μπορεί να προσαρμόζεται όταν οι συνθήκες αλλάζουν.

Σύμφωνα με τον Κυπριακό Οργανισμό Προτύπων τα οφέλη που προκύπτουν από την εφαρμογή ενός Συστήματος Περιβαλλοντικής Διαχείρισης κατά ISO 14001 είναι μεταξύ άλλων:

⁸⁷ ISO, (2015), "ISO 14001:2015, Environmental management systems -- Requirements with guidance for use" στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.iso.org/iso/catalogue_detail?csnumber=60857

⁸⁸ Πρότυπο ISO 14001:2004

- Πρόληψη της ρύπανσης
- Μείωση των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων
- Βελτίωση της περιβαλλοντικής επίδοσης
- Εξοικονόμηση πόρων και μείωση κόστους
- Διασφάλιση της συνεχούς συμμόρφωσης με τη νομοθεσία
- Βελτιωμένες σχέσεις με φορείς ελέγχου
- Εφαρμογή περιβαλλοντικών κριτηρίων σε αποφάσεις, διαδικασίες και διαχείριση υλικών στον οργανισμό
- Εφαρμογή προγραμμάτων πρόληψης περιβαλλοντικών ατυχημάτων
- Βελτιωμένη δημόσια εικόνα
- Ευαισθητοποίηση του προσωπικού σε περιβαλλοντικά θέματα⁸⁹

«Ο συνολικός στόχος του ISO 14001 είναι η προώθηση της προστασίας του περιβάλλοντος και της πρόληψης της ρύπανσης παράλληλα με την ικανοποίηση των κοινωνικοοικονομικών αναγκών»,⁹⁰ αν και κάποια κοινωνικά κριτήρια απλώς προτείνονται χωρίς να δίνεται ιδιαίτερο βάρος. Είναι στην ευχέρεια της κάθε επιχείρησης/οργανισμού να αποφασίσει το βαθμό που αυτά θα καθορίζουν τη στρατηγική της.

ii. Σύστημα Οικολογικής Διαχείρισης και Ελέγχου (EMAS)

Το EMAS (Eco-Management and Audit Scheme, Κοινοτικό Σύστημα Οικολογικής Διαχείρισης και Οικολογικού Ελέγχου) είναι ένα εργαλείο οικολογικής διαχείρισης και παρακολούθησης που αναπτύχθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση το 1993 (Κανονισμός 1836/1993), για εταιρίες και άλλους οργανισμούς όλων των δραστηριοτήτων παγκοσμίως, προκειμένου να αποτιμούν, να παρακολουθούν και να βελτιώνουν την περιβαλλοντική τους συμπεριφορά. Αναθεωρήθηκε το 2001 (Κανονισμός 761/2001), και τώρα βρίσκεται στην τρίτη του έκδοση EMAS III (Κανονισμός 1221/2009).

Αποτελεί «διεύρυνση» του ISO 14001 καθώς το ενσωματώνει αλλά είναι πιο αυστηρή η διαδικασία των ελέγχων και βάζει περισσότερα κυρίως κοινωνικά κριτήρια.

Σύμφωνα με τον συγκριτικό πίνακα που αναρτάται στην ιστοσελίδα του:⁹¹

⁸⁹ Ιστοσελίδα Κυπριακού Οργανισμού Προτύπων, <http://www.cys.org.cy>

⁹⁰ Δεπούνη Ν., (2012), « Πρότυπα και κανονισμοί περιβαλλοντικής και ενεργειακής Διαχείρισης», Εισήγηση στο συνέδριο «Πράσινη Επιχειρηματικότητα και Εκπαίδευση – το Έργο του GOGREEN», Τρίπολη, 19.10.12, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.depountis.com (24.09.16)

⁹¹ European Commission, (2011), «EMAS and ISO14001: complementarities and differences», στην ηλ. διεύθυνση <http://ec.europa.eu/environment/emas/> και το pdf http://ec.europa.eu/environment/emas/pdf/factsheets/EMASiso14001_high.pdf

- Είναι διαφορετικό το νομικό τους καθεστώς καθώς αυτό αποτελεί κανονισμό της Ε.Ε. ενώ το ISO14001 είναι ένα διεθνές εμπορικό πρότυπο ιδιωτικού δικαίου (under private law)
- Απαιτεί εκτίμηση της αρχική κατάστασης, ενώ στο ISO 14001 απλώς προτείνεται
- Απαιτεί αποδείξεις για τη συμμόρφωση με τη νομοθεσία ενώ το ISO14001 μόνο δέσμευση ότι θα ακολουθηθεί
- Απαιτεί ενεργή συμμετοχή των εργαζομένων για τη βελτίωση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς της εταιρίας
- Απαιτεί την εναρμόνιση των προμηθευτών και των συνεργατών με την περιβαλλοντική πολιτική της εταιρίας
- Απαιτείται διάλογος με εξωτερικά εμπλεκόμενα μέρη και παρακολούθηση από εξωτερικούς παρατηρητές, ενώ στο ISO 14001 δεν απαιτείται
- Είναι αυστηρότεροι οι έλεγχοι, όχι μόνο του συστήματος περιβαλλοντικής διαχείρισης όπως στο ISO 14001, αλλά και της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς του
- Απαιτείται ανεξάρτητος επιθεωρητής ο οποίος έχει πιστοποιηθεί από και λογοδοτεί σε κρατικούς φορείς, ενώ στο ISO 14001 οι πιστοποιήσεις δίνονται μέσω ενός διεθνούς ιδιωτικού φορέα πιστοποίησης
- Ο έλεγχος των στοιχείων και οι επι τόπου επιθεωρήσεις γίνονται βάση του κανονισμού, ελέγχεται η βελτίωση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς και επικυρώνονται; τα στοιχεία των περιβαλλοντικών μετρήσεων, ενώ στο ISO 14001 η διαδικασία αυτή δεν είναι πολύ σαφής.

Οι εταιρίες που έχουν πιστοποιηθεί με ISO 14001 μπορούν να αναβαθμίσουν την πιστοποίησή τους με το EMAS III καθώς το EMAS III αναγνωρίζει την πιστοποίηση του ISO 14001.

iii. Πρότυπο Κοινωνικής Ευθύνης ISO 26000⁹²

Το πρότυπο ISO 26000 αναπτύχθηκε με τη συνεργασία 450 ειδημόνων από ενενήντα εννέα χώρες και σαράντα δύο διεθνείς οργανισμούς και παρέχει οδηγίες για τον τρόπο που μπορούν οι εταιρίες και οι οργανισμοί να λειτουργούν ηθικά και με διαφάνεια έτσι ώστε να μετέχουν στη βιώσιμη ανάπτυξη λαμβάνοντας υπόψη

⁹² Παρά τη συμφωνία με την άποψη του Τρ. Κατσαρέλη ότι ο όρος «κοινωνική υπευθυνότητα» είναι πιο κατάλληλος (<http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/sed-letter-0212-a>), χρησιμοποιείται ο όρος «κοινωνική ευθύνη», καθώς αυτός είναι η επίσημη μετάφραση του ΕΛΟΤ για το πρότυπο ISO 26000 (http://elot.gr/302_ELL_HTML.aspx?keyw=ISO+26000)

παράλληλα τις προσδοκίες όλων των εμπλεκόμενων μερών και την εφαρμογή των νόμων και των διεθνών προτύπων.⁹³

«Η Κοινωνική Ευθύνη αφορά όλους τους οργανισμούς ως μια σύγχρονη μορφή επιχειρησιακής στρατηγικής για αποτελεσματική διαχείριση της διακινδύνευσης, δηλαδή της αντιμετώπισης των απειλών και της αξιοποίησης των ευκαιριών, στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης.»⁹⁴

Διαθέτει οδηγίες για όλους τους τύπους οργανισμών ανεξάρτητα από το μέγεθός τους ή την τοποθεσία τους σε σχέση με :

- Τις έννοιες, τους όρους και τις επεξηγήσεις που σχετίζονται με την κοινωνική ευθύνης
- Το πλαίσιο, τις τάσεις, τα χαρακτηριστικά και τα κυρίαρχα θέματα της κοινωνικής ευθύνης
- Τις αρχές και τις πρακτικές που σχετίζονται με την κοινωνική ευθύνη
- Την ενσωμάτωση, την εφαρμογή και την προώθηση κοινωνικά υπεύθυνης συμπεριφοράς μέσα στον ίδιο τον οργανισμό και, μέσω των πολιτικών και πρακτικών του, στην ευρύτερη σφαίρα επιρροής του
- Την αναγνώριση των εμπλεκόμενων μερών και τη δέσμευσή τους
- Την κοινοποίηση των δεσμεύσεων, της δραστηριότητας (performance) και άλλων πληροφοριών σχετικές με την κοινωνική ευθύνη⁹⁵

“Οι επτά βασικές αρχές του ISO 26000 είναι:

- Ηθική Συμπεριφορά
- Σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα
- Σεβασμός στους διεθνείς κανόνες συμπεριφοράς
- Σεβασμός στα συμφέροντα των ενδιαφερόμενων μερών
- Σεβασμός στους νόμους
- Διαφάνεια
- Λογοδοσία”⁹⁶

⁹³ ISO, (2016), «ISO 26000 and SDGs», http://www.iso.org/iso/iso_26000_and_sdgs.pdf (15.10.16)

⁹⁴ ΕΛΟΤ, (2014), “Η Κοινωνική Ευθύνη σύμφωνα με το Διεθνές Πρότυπο ISO 26000”, στην ηλεκτρ. διεύθυνση http://elot.gr/1201_ell_html.aspx, (25.09.16)

⁹⁵ISO, (2014), “ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility”, www.iso.org/iso/home/store/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=42546 (25.09.16)

⁹⁶ Αδαμοπούλου ΗΛ., Κατσαρέλης Τρ., (2012), “Πρότυπα και Απολογισμοί Κοινωνικής Υπευθυνότητας”, εισήγηση στο 10^ο Επενδυτικό και Χρηματοπιστηριακό Συνέδριο, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/sed-presentation-katsarelis2012b> (20.10.16)

Social responsibility: 7 core subjects

Εικόνα 3: Τα επτά βασικά θέματα της κοινωνικής ευθύνης σύμφωνα με το ISO 26000⁹⁷

και ορίζει επτά βασικά θέματα κοινωνικής ευθύνης όπως φαίνονται στο παραπάνω διάγραμμα. Στο κέντρο είναι η οργανωτική (επιχειρηματική) διακυβέρνηση και γύρω της τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι εργασιακές πρακτικές, το (φυσικό) περιβάλλον, η δίκαιες λειτουργικές πρακτικές, τα θέματα των καταναλωτών και η εμπλοκή και ανάπτυξη της κοινότητας. Όλα αυτά λειτουργούν μέσα σε ένα πλαίσιο ολιστικής προσέγγισης και αλληλεξάρτησης.

Στην εφαρμογή αυτού του προτύπου συνιστάται ο οργανισμός να λάβει υπόψη του τις κοινωνικές, περιβαλλοντικές, νομικές, πολιτικές και οργανωτικές ιδιαιτερότητες, καθώς επίσης και τις ιδιαίτερες οικονομικές συνθήκες, παραμένοντας συνεπής στα διεθνή πρότυπα συμπεριφοράς. Δεν προτείνει ένα σύστημα διαχείρισης και δεν πιστοποιείται.

Διακρίνει δύο πρακτικές: την αναγνώριση από τον οργανισμό της κοινωνικής του ευθύνης, και την αναγνώριση και δέσμευση από τα εμπλεκόμενα μέρη. Προσφέρει καθοδήγηση στις σχέσεις μεταξύ του οργανισμού, των εμπλεκόμενων μερών και της κοινωνίας αναγνωρίζοντας τα κεντρικά θέματα κοινωνικής ευθύνης στη σφαίρα επιρροής του οργανισμού.⁹⁸

Στη συνέχεια δίνει οδηγίες για τα βασικά θέματα και όλα τα σχετικά ζητήματα. Για κάθε θέμα παρέχει πληροφορίες για το στόχο του, τη σχέση του με την κοινωνική

⁹⁷ IR& ISO, (2015), "ISO 26000 and the International Integrated Reporting <IR>", σελ 3, στην ηλ. διεύθυνση http://www.iso.org/iso/iso_26000_and_ir_international_integrated_reporting.pdf (15.10.16)

⁹⁸ ISO, (2010), "ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility", www.iso.org/obp/ui/#iso:std:42546:en

ευθύνη, σχετικές αρχές και εκτιμήσεις, και σχετικές δράσεις και προσδοκίες. Ομαδοποιεί τα θέματα σε έξι βασικούς τομείς.

Ο πρώτος τομέας αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα και περιλαμβάνει θέματα σχετικά με καταστάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποφυγή ενοχοποίησης, επίλυση αδικιών, κοινωνικές διακρίσεις και ευπαθείς ομάδες, αστικά και πολιτικά δικαιώματα, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, δικαίωμα στην εργασία.

Ο δεύτερος τομέας αφορά τις εργασιακές πρακτικές δηλαδή την απασχόληση και τις σχέσεις απασχόλησης, τις συνθήκες εργασίας και την κοινωνική προστασία, τον κοινωνικό διάλογο, θέματα υγείας και ασφάλειας στην εργασία, την προσωπική εξέλιξη και εκπαίδευση στην εργασία.

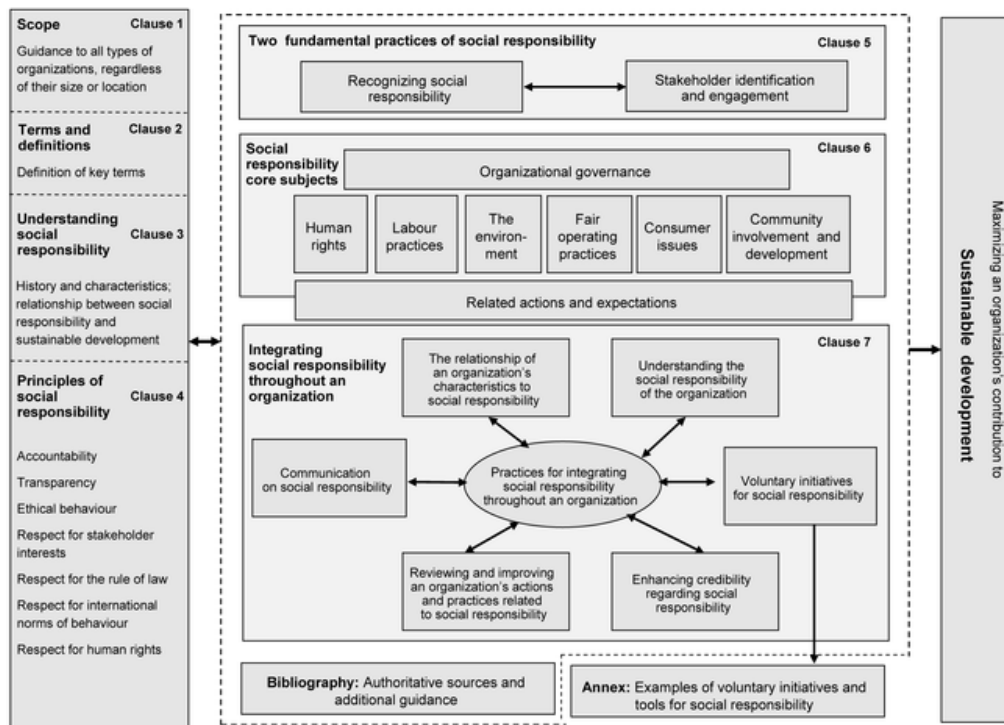
Ο τρίτος τομέας αφορά το περιβάλλον και περιλαμβάνει την προστασία από τη ρύπανση, τη βιώσιμη χρήση των πόρων, την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, της βιοποικιλότητας και της διατήρησης των φυσικών καταφυγίων.

Ο τέταρτος τομέας ασχολείται με την ηθική της λειτουργίας του οργανισμού, δηλαδή την αντιμετώπιση της διαφθοράς, την υπεύθυνη πολιτική εμπλοκή, τον υγιή ανταγωνισμό, την προώθηση της κοινωνικής υπευθυνότητας στην αλυσίδα αξιών (value chain) και το σεβασμό στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα.

Ο πέμπτος τομέας έχει να κάνει με τα δικαιώματα των καταναλωτών και περιλαμβάνει θέματα ηθικού μάρκετινγκ, προστασίας της υγείας και της ασφάλειας των καταναλωτών, βιώσιμης κατανάλωσης, εξυπηρέτησης καταναλωτών, υποστήριξη και επίλυση συγκρούσεων, πρόσβασης σε ουσιαστικές υπηρεσίες, εκπαίδευση και ενημέρωση.

Ο έκτος τομέας αφορά την κοινότητα και την ανάπτυξη και τα επιμέρους θέματα είναι η εμπλοκή της κοινότητας, η εκπαίδευση και ο πολιτισμός, η δημιουργία απασχόλησης και η ανάπτυξη των δεξιοτήτων, η τεχνολογική ανάπτυξη και η πρόσβαση σε αυτή, ο πλούτος και η δημιουργία εισοδήματος, η υγεία και η κοινωνική επένδυση (social investment).

Στη συνέχεια προσφέρει καθοδήγηση για την εφαρμογή της κοινωνικής ευθύνης μέσα στον οργανισμό. Η καθοδήγηση περιλαμβάνει: κατανόηση της κοινωνικής ευθύνης του οργανισμού, επικοινωνία που βασίζεται στην κοινωνική ευθύνη, βελτίωση της αξιοπιστίας του οργανισμού σε ό,τι αφορά την κοινωνική ευθύνη, παρακολούθηση της προόδου και βελτίωση της επίδοσης και εθελοντική αξιολόγηση εγχειρημάτων κοινωνικής ευθύνης.

Εικόνα 4: ISO 26000⁹⁹

Το ISO26000 συνδέεται/βασίζεται πάνω σε άλλα σημαντικά κοινωνικά πλαίσια όπως:

- Τη Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα
- Κείμενα/οδηγίες του Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (International Labour Organization - ILO)
- Τη «Σύμβαση Αστικού Δικαίου για τη Διαφθορά» από το Συμβούλιο της Ευρώπης
- Σύμβαση του Συμβουλίου της Αφρικανικής Ένωσης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της διαφθοράς
- Κείμενα/ Οδηγίες της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC)

Το ISO 26000 λειτουργεί ως πρότυπο πάνω στο οποίο αναπτύσσονται άλλα συστήματα διαχείρισης ή μοντέλα απολογισμού ή ενσωματώνεται μέσα σε αυτά. Στην ιστοσελίδα του διαθέτει τρία ανεξάρτητα τεύχη με οδηγίες για τον τρόπο που μπορεί να ενσωματωθεί στα μοντέλα απολογισμού GRI¹⁰⁰ και <IR>¹⁰¹ καθώς επίσης

⁹⁹ www.iso.org

¹⁰⁰ GRI & ISO, (2014), "GRI G4 Guidelines and ISO 26000:2010 How to use the GRI G4 Guidelines and ISO 26000 in conjunction" στην ηλ. διεύθ. http://www.iso.org/iso/home/store/publication_item.htm?pid=PUB100398 (23.09.16)

¹⁰¹ IR & ISO, (2015), "ISO 26000 and the International Integrated Reporting <IR>", στην ηλ. διεύθυνση http://www.iso.org/iso/iso_26000_and_ir_international_integrated_reporting.pdf (15.10.16)

και τους τρόπους που προωθεί την υλοποίηση των στόχων της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDG).¹⁰²

iv. Integrated Reporting <IR>¹⁰³

Σύμφωνα με το ίδιο το Διεθνές Συμβούλιο του <IR> (International Integrated Reporting Council - IIRC) που έχει αναλάβει την ανάπτυξη και εξέλιξη του <IR> και αποτελείται από νομικούς, επενδυτές, εταιρίες, φορείς καθορισμού προτύπων, λογιστές και ΜΚΟ, ο οργανισμός προωθεί την διάδοση της παραγωγής προστιθέμενης αξίας μέσω του <IR> ως το επόμενο βήμα εξέλιξης στην εταιρική παρακολούθηση και υποβολή στοιχείων (corporate reporting). Αποστολή τους είναι να καθιερώσουν τον ολοκληρωμένο τρόπο παρακολούθησης (reporting) και σκέψης της κοινής επιχειρηματικής πρακτικής ως την κυρίαρχη τάση σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Όραμά τους είναι να ευθυγραμμιστεί η τοποθέτηση κεφαλαίου και η επιχειρηματική συμπεριφορά με στόχους ευρύτερους από την οικονομική σταθερότητα μέσω ενός κύκλου ολοκληρωμένης παρακολούθησης (reporting) και σκέψης. Ο κύκλος του «integrated thinking and reporting», οδηγώντας σε αποτελεσματική και παραγωγική κατανομή κεφαλαίων, θα λειτουργήσει ως δύναμη οικονομικής σταθερότητας και αειφορίας.

Έχει αναπτυχθεί κυρίως για ιδιωτικές εταιρίες αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για φορείς του δημόσιου τομέα και για μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς ή σωματεία.

Κάθε έκθεση IR είναι μια συνοπτική δημοσιοποίηση του πώς η στρατηγική, η διακυβέρνηση, οι επιδόσεις και οι προοπτικές του οργανισμού, μέσα στο πλαίσιο του εξωτερικού του περιβάλλοντος, οδηγούν στη παραγωγή αξίας βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

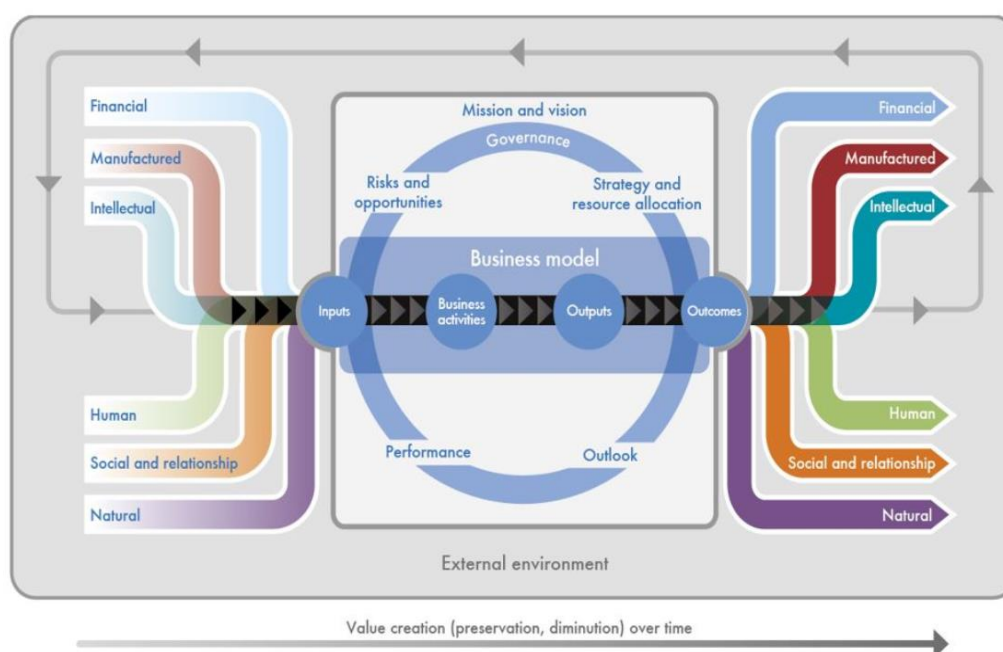
Οι οργανισμοί χρησιμοποιούν το IR για να κοινοποιήσουν μια καθαρή, συνοπτική, ολοκληρωμένη αφήγηση που εξηγεί πώς όλες τους οι πηγές παράγουν αξία. Τι IR τους βοηθάει να σκεφτούν ολιστικά για τη στρατηγική τους και το σχεδιασμό τους, να παίρνουν έγκυρες αποφάσεις και να ελέγχουν τους παράγοντες ρίσκου έτσι ώστε να χτίζουν την εμπιστοσύνη των επενδυτών και των εμπλεκόμενων μερών και να βελτιώνουν τις επιδόσεις τους.

¹⁰² ISO, (2016), «ISO 26000 and SDGs», στην ηλ. http://www.iso.org/iso/iso_26000_and_sdgs.pdf (15.10.16)

¹⁰³ Όλα τα στοιχεία αναφέρονται στην ιστοσελίδα του οργανισμού <http://integratedreporting.org/> εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά.

Ο βασικός σκοπός μιας ολοκληρωμένης αναφοράς ενός οργανισμού είναι να εξηγήσει στους επενδυτές/χορηγούς του, πώς αυξάνεται η προστιθέμενη αξία του στη διάρκεια του χρόνου συνδυάζοντας ποσοτικές και ποιοτικές πληροφορίες που αφορούν τους έξι βασικούς τομείς που ορίζει το συγκεκριμένο πρότυπο. Οι τομείς αυτοί είναι ο οικονομικός, ο παραγωγικός (manufactured), ο ανθρωπιστικός, ο κοινωνικός και σχεσιακός και το φυσικό περιβάλλον.

Το επιχειρηματικό μοντέλο της επιχείρησης εξετάζει πώς τα κεφάλαια των έξι τύπων μεταμορφώνονται σε προϊόντα/αποτελέσματα περνώντας μέσα από τις διαδικασίες της επιχείρησης. Όλες οι μορφές ενός κεφαλαίου που χρησιμοποιεί ή επηρεάζει ένας οργανισμός πρέπει να εξετάζονται μέσα από αυτές τις έξι κατηγορίες.

Εικόνα 5: Σχηματικός Τρόπος Λειτουργίας <IR>¹⁰⁴

Μια ολοκληρωμένη αναφορά περιλαμβάνει τους εξής οκτώ παράγοντες (content elements):

- Επισκόπηση της οργανωτικής δομής και του εξωτερικού περιβάλλοντος: ποια είναι η δραστηριότητα του οργανισμού και ποιες είναι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες λειτουργεί.
- Διακυβέρνηση: Πώς η δομή της διακυβέρνησης του οργανισμού υποστηρίζει την ικανότητα του να παράγει αξία βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.
- Επιχειρηματικό σχέδιο: ποιο είναι το επιχειρηματικό σχέδιο του οργανισμού.

¹⁰⁴ <http://integratedreporting.org/what-the-tool-for-better-reporting/get-to-grips-with-the-six-capitals/>

- Ευκαιρίες και ρίσκα: ποια συγκεκριμένα είναι τα ρίσκα και ποιες οι ευκαιρίες που επηρεάζουν την ικανότητα του οργανισμού να παράγει αξία και πως τα χειρίζεται αυτός.
- Στρατηγική και κατανομή πόρων: Πού θέλει να πάει ο οργανισμός και πως σκοπεύει να φτάσει εκεί.
- Επιδόσεις: σε ποιο βαθμό έχει πετύχει ο οργανισμός τους στρατηγικούς του στόχους και ποια είναι τα αποτελέσματα σε όρους απόδοσης κεφαλαίου (effects on the capitals).
- Αποτελέσματα: Ποιες προκλήσεις και αβεβαιότητες είναι πιθανό να αντιμετωπίσει ο οργανισμός για την επίτευξη του στόχου του και ποιες είναι οι εν δυνάμει επιπτώσεις για το επιχειρηματικό του μοντέλο και τις μελλοντικές του αποδόσεις.
- Τρόπος της παρουσίασης: Πως καθορίζει ο οργανισμός ποιοι παράγοντες είναι σημαντικό να περιλαμβάνονται στο <IR> και πως αυτοί οι παράγοντες ποσοτικοποιούνται και αξιολογούνται.

Βασικές Αρχές: Οι αρχές που υποστηρίζουν/θεμελιώνουν την προετοιμασία και παρουσίαση ενός integrated report, ενημερώνοντας το περιεχόμενο της αναφοράς και τον τρόπο που παρουσιάζονται οι πληροφορίες. Αυτές είναι:

- Πού εστιάζει η στρατηγική και μελλοντικός προσανατολισμός
- Συνδεσιμότητα της πληροφορίας
- Σχέσεις των εμπλεκόμενων μερών
- Ουσιαστικότητα (materiality)
- Περιεκτικότητα
- Αξιοπιστία και πληρότητα
- Συνέπεια και συγκρισιμότητα¹⁰⁵

Το <IR> περιλαμβάνει και χρηματο - οικονομικά μεγέθη.

v. Global Reporting Initiative (GRI)

Το GRI μέσω των εκθέσεων παρακολούθησης και υποβολής στοιχείων βιωσιμότητας (sustainability reporting) ενθαρρύνει τις εταιρίες και τους οργανισμούς να γίνουν πιο βιώσιμοι και να συνεισφέρουν σε μια παγκόσμια βιώσιμη οικονομία. Σκοπός του GRI είναι να κάνει τις εκθέσεις/αναφορές αειφορίας/βιωσιμότητας κοινή πρακτική. Να επιτρέψει στις εταιρίες και στους οργανισμούς να παρακολουθούν τη δραστηριότητα τους και τον αντίκτυπο της σε επίπεδο οικονομικό, περιβαλλοντικό, κοινωνικό και διακυβέρνησης.

¹⁰⁵ www.theiirc.org, The International <IR> Framework

Το GRI περιλαμβάνει αναφορές σε άλλα ευρέως αναγνωρισμένα frameworks και έχει σχεδιαστεί για να αναφέρεται η δραστηριότητα (performance) σε διάφορα κριτήρια βιωσιμότητας. Αυτά τα παγκόσμια πλαίσια (frameworks) περιλαμβάνουν:

- Τις Οδηγίες του ΟΟΣΑ για τις Πολυεθνικές Εταιρίες
- Παγκόσμια Σύμβαση Αρχών των Ηνωμένων Εθνών
- Κατευθυντήριες Αρχές για τις Επιχειρήσεις και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

Το GRI έχει τρεις κατηγορίες κριτηρίων. Τα οικονομικά, τα περιβαλλοντικά και τα κοινωνικά.

Στα περιβαλλοντικά εξετάζονται αναλυτικά τα υλικά, η ενέργεια, το νερό, η βιοποικιλότητα, οι εκπομπές ρύπων, τα λύματα και τα απόβλητα, η συμμόρφωση με περιβαλλοντικούς νόμους και κανονισμούς, οι μετακινήσεις/μεταφορές, το περιβαλλοντικό αποτύπωμα της προμηθευτικής αλυσίδας και οι μηχανισμοί περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας (grievance mechanisms).

Τα κοινωνικά χωρίζονται σε τέσσερις υποκατηγορίες: εργατικές πρακτικές και αξιοπρεπής εργασία, ανθρώπινα δικαιώματα, κοινωνία και ευθύνη για το προϊόν.

Στην ενότητα εργασιακές πρακτικές και αξιοπρεπής εργασία εξετάζονται οι τομείς της απασχόλησης, των σχέσεων προσωπικού - διοίκησης, της υγείας και ασφάλειας στην εργασία, της εκπαίδευσης, της διαφορετικότητας και των ίσων ευκαιριών, της αξιολόγησης των εργατικών πρακτικών των προμηθευτών και μηχανισμοί διαμαρτυρίας εργατικών πρακτικών. Ο τομέας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ασχολείται με τις μη-διακρίσεις, την ελευθερία των σωματίων και τις συλλογικές συμβάσεις, την παιδική εργασία, την καταναγκαστική εργασία, τις πρακτικές ασφάλειας, την αξιολόγηση των δικαιωμάτων των ιθαγενών, την αξιολόγηση των προμηθευτών στα θέματα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τους μηχανισμούς διαμαρτυρίας για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Στον τομέα της κοινωνίας, τα κριτήρια αφορούν τις τοπικές κοινωνίες, την πρόληψη της διαφθοράς, τις κρατικές πολιτικές, την αθέμιτα ανταγωνιστική συμπεριφορά, τη συμμόρφωση με τις οδηγίες και τη νομοθεσία, την αξιολόγηση του κοινωνικού αντίκτυπου των προμηθευτών, τους μηχανισμούς διαμαρτυρίας για τον κοινωνικό αντίκτυπο.

Στον τομέα της ευθύνης για το προϊόν τα κριτήρια αφορούν την υγεία και ασφάλεια των πελατών, την σηματοδότηση (labeling) του προϊόντος ή της υπηρεσίας, την στρατηγική μάρκετινγκ, την ιδιωτικότητα του πελάτη.

vi. (Ευρωπαϊκός) Κώδικας Βιωσιμότητας 2016 (Sustainability Code 2016)

Ο Ευρωπαϊκός Κώδικας Βιωσιμότητας αποτελεί εξέλιξη του Γερμανικού Κώδικα Βιωσιμότητας που αναπτύχθηκε στη Γερμανία το 2014.

Η Ε.Ε. όρισε τον Κώδικα Βιωσιμότητας ως πρότυπο συμβατό με την οδηγία 2014/95/EU για τη μη-οικονομική αναφορά μεγάλων οργανισμών. Από το οικονομικό έτος 2017, θα απαιτείται από όλους τους οργανισμούς της Ε.Ε. που απασχολούν περισσότερους από 500 υπαλλήλους, να δίνουν στοιχεία για τη δραστηριότητά τους σχετικά με το περιβάλλον, την κοινωνία, το προσωπικό τους, την αντιμετώπιση της διαφθοράς και το σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα.¹⁰⁶

Σκοπός του είναι να προωθήσει την έννοια της βιωσιμότητας και να κάνει τις επιδόσεις των οργανισμών σε αυτούς τους τομείς διάφανες και συγκρίσιμες. Για τη συμπλήρωση των είκοσι κριτηρίων που θέτει στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης, οι οργανισμοί υποβάλλουν μια περίληψη των μέτρων που έχουν πάρει.

Ποσοτικοποιημένοι δείκτες υποστηρίζουν τα παρεχόμενα στοιχεία και τα κάνουν συγκρίσιμα. Είναι πολύ απλό και φιλικό προς τον χρήστη και συμπληρώνεται διαδικτυακά.¹⁰⁷

Ο οργανισμός κάνει «δήλωση συμμόρφωσης με τον κώδικα βιωσιμότητας» με τη λογική «συμμόρφωσης ή εξήγησης» («comply or explain») δηλαδή της δικαιολόγησης σε περίπτωση που κάποιο κριτήριο δεν εφαρμόζεται είτε γιατί δεν αφορά τη δραστηριότητα του οργανισμού, ή δεν μπορεί να μετρηθεί κ.λ.π.

Τα είκοσι κριτήρια ομαδοποιούνται σε τέσσερις ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα, αυτή της στρατηγικής, αξιολογείται η στρατηγική ανάλυση και δράση, η ουσιαστικότητα (materiality), η στοχοθέτηση και η διαχείριση της αξιακής αλυσίδας(chain value). Και τα τέσσερα παραπάνω κριτήρια τοποθετούνται στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης, δηλαδή ο οργανισμός δημοσιοποιεί ποιες πτυχές της βιώσιμης ανάπτυξης έχουν επίδραση στη λειτουργία του, πώς αναλύει τις ευκαιρίες και τους κινδύνους στο πλαίσιο αυτό, ποιους ποιοτικούς και ποσοτικούς στόχους ορίζει και αναφέρει τη σημασία που έχουν οι αρχές της Βιώσιμης Ανάπτυξης σε σχέση με την προστιθέμενη αξία που του προσδίδουν.¹⁰⁸

¹⁰⁶ The Sustainability Code, (χ.χ.), "Matching the criteria of the sustainability code to the EU's non-financial reporting requirements" στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.deutscher-nachhaltigkeitskodex.de/en/the-code/eu-reporting-obligation.html>

¹⁰⁷ German Council for Sustainable Development, *The Sustainability Code, Benchmarking Sustainable Development*, June 2016 στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.deutscher-nachhaltigkeitskodex.de/fileadmin/user_upload/dnk/RNE-Brochure_The_Sustainability_Code.pdf

¹⁰⁸ Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας, στην ηλεκτρον. διεύθυνση <http://greekcode.sustainablegreece2020.com/>

Στη δεύτερη ενότητα, την ενότητα της επιχειρηματικής διακυβέρνησης, τα έξι κριτήρια που τίθενται αφορούν την υπευθυνότητα, τους κανόνες και τις διαδικασίες, την καταγραφή και την παρακολούθηση, τις πολιτικές αμοιβών και κινήτρων για τη βιώσιμη ανάπτυξη, το διάλογο με τα ενδιαφερόμενα μέρη, και την «προϊοντική» ευθύνη και καινοτομία. Σε αυτήν την ενότητα ο οργανισμός καλείται να ορίσει πώς υλοποιούνται οι στόχοι που έχει θέσει για τη βιώσιμη ανάπτυξη: να ορίζει ποιος έχει την ευθύνη για την υλοποίηση και την παρακολούθηση των στόχων, με ποιους δείκτες μέτρησης επιδόσεων έχει ορίσει, τους κανόνες και τις διαδικασίες που έχει σχεδιάσει για την υλοποίηση, την πολιτική κινήτρων που έχουν δοθεί, ποια είναι τα ενδιαφερόμενα μέρη εκτός οργανισμού και ποια η εμπλοκή τους και τέλος τον τρόπο που ενθαρρύνει την ανάπτυξη καινοτόμων προϊόντων και υπηρεσιών.

Ο τρίτος πυλώνας αφορά το περιβάλλον. Τα μόνα κριτήρια που τίθενται αφορούν τη χρήση φυσικών πόρων και τη διαχείριση τους και τις πρακτικές σχετικά με τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου.

Ο τέταρτος πυλώνας αφορά την κοινωνία και τα κριτήρια αφορούν τα εργασιακά δικαιώματα, τις ίσες ευκαιρίες, την απασχόληση, τα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλη την προμηθευτική αλυσίδα, την ενίσχυση των τοπικών κοινωνιών, τη συμμετοχή σε πρωτοβουλίες και πολιτική επιρροή και την πρόληψη και καταπολέμηση της διαφθοράς.

vii. Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας

Ο Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας είναι μετάφραση του (Ευρωπαϊκού) Κώδικα Βιωσιμότητας με κάποιες διαφοροποιήσεις.

Η πρώτη διαφοροποίηση αφορά τα επίπεδα συμμόρφωσης. «Κάθε Οργανισμός/ Επιχείρηση μπορεί να επιλέξει το επίπεδο συμμόρφωσης στον Ελληνικό Κώδικα Βιωσιμότητας ανάλογα με το επίπεδο ωρίμανσης των εσωτερικών διαδικασιών του.»¹⁰⁹ Ορίζονται έτσι τέσσερα επίπεδα: Στο πρώτο επίπεδο απαιτούνται μόνο πέντε συγκεκριμένα κριτήρια από τα είκοσι, στο δεύτερο δέκα, στο τρίτο δεκαπέντε και στο τέταρτο επίπεδο – της απόλυτης συμμόρφωσης – απαιτούνται και τα είκοσι.

Μία άλλη διαφοροποίηση είναι ότι η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης συνοδεύεται πάντα στο κείμενο με την έννοια/έκφραση «και εταιρικής υπευθυνότητας», σαν να

¹⁰⁹ Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας, ο.π.

μην περιλαμβάνεται μέσα στην έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης η κοινωνική υπευθυνότητα. Γεννάται η απορία γιατί θέλουν να τη διαφοροποιήσουν.

Όπως και ο Ευρωπαϊκός Κώδικας Βιωσιμότητας θέτει πολύ λίγα και πολύ γενικά κριτήρια σε σχέση με το περιβάλλον, δεν ασχολείται π.χ. καθόλου με τη βιοποικιλότητα ούτε με το ανθρωπογενές περιβάλλον. Το περιβάλλον περιορίζεται σε προμηθευτή πρώτων υλών και αποδέκτη ρύπων/απορριμμάτων.

Προκαλεί εντύπωση η ένταση με την οποία τοποθετείται η αντιμετώπιση της διαφθοράς, σαν να είναι ευρέως αποδεκτό ότι η διαφθορά είναι η «κοινή πρακτική».

Επίσης δεν είναι σαφές αν υπάρχει κάποιο λογότυπο και με ποιο τρόπο θα σηματοδοτείται (labeling) στις εταιρίες που θα τον υιοθετήσουν.

Παρ' όλα αυτά, ο Ελληνικός Κώδικας Βιωσιμότητας είναι ένα πολλά υποσχόμενο βήμα προς μια ολοκληρωμένη επιχειρηματικότητα. Όπως και ο Ευρωπαϊκός Κώδικας Βιωσιμότητας μπορεί να βελτιωθεί ενισχύοντας τον παράγοντα της περιβαλλοντικής προστασίας. Όμως δημιουργεί τις προϋποθέσεις «ανάπτυξης του Εθνικού Διαλόγου [... που θα] δημιουργήσει τη βάση για τη διαμόρφωση της στρατηγικής για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη στη χώρα μας, καθώς και τη δημιουργία μεθοδολογιών και εργαλείων υποστήριξης στην υιοθέτηση πρακτικών βιωσιμότητας.»¹¹⁰

Η διαδικασία υποβολής των στοιχείων είναι απλή και φιλική προς το χρήστη. Το γεγονός ότι επιτρέπει τέσσερα επίπεδα προσαρμογής δίνει τη δυνατότητα και σε εταιρίες και οργανισμούς που δεν είναι εξοικειωμένοι με μοντέλα περιβαλλοντικής διαχείρισης και αποτίμησης, να εμπλακούν. Χρειάζεται κατάλληλη εκπαίδευση και ενημέρωση των επιχειρηματιών ώστε η μετάβαση τους προς μια ολοκληρωμένη επιχειρηματικότητα να είναι ουσιαστική και όχι μόνο τυπική.

¹¹⁰ Κατσαρέλης Τρ., Μαθιουδάκης Γ., (2015), "Συστήματα Περιβαλλοντικής Διαχείρισης Πυλώνας στη Βιώσιμη Ανάπτυξη", στην ηλ. διεύθυνση <http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/aidip-sistimata-12052015v2>

4. Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των κειμένων που αφορούν την περιβαλλοντική διακυβέρνηση, που είναι σε εξέλιξη εδώ και πενήντα περίπου χρόνια, προκύπτουν οι εξής παρατηρήσεις:

1. Το αντικείμενο του διαλόγου μετατοπίζεται συνεχώς
2. Η εξέλιξη του διαλόγου εμφανίζει στασιμότητα στο υψηλότερο επίπεδο αλλά υπάρχει πρόοδος σε επιμέρους τομείς, ενώ εμπλουτίζονται και οι αρχικές δεσμεύσεις
3. Η ορολογία είναι συχνά ασαφής και αόριστη
4. Υπάρχει μια «α-χρονικότητα» στις Διασκέψεις
5. Η ομάδα των εμπλεκόμενων μερών συνεχώς διευρύνεται
6. Ο τρόπος που η συζήτηση περνάει στην ελληνική νομοθεσία είναι εξαιρετικά προβληματικός
7. Ενεργοί πολίτες, υπεύθυνοι καταναλωτές, και εταιρίες που εθελοντικά υιοθετούν συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και σύγχρονα μοντέλα αξιολόγησης ορίζουν μια νέα περιβαλλοντική διακυβέρνηση.

1. Η συζήτηση ξεκινάει με μια σαφή πρόθεση προστασίας του περιβάλλοντος από την ανθρώπινη δραστηριότητα επειδή, όπως συνειδητοποιείται τότε, η υποβάθμιση του έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία και ευημερία και υπονομεύει την οικονομική ανάπτυξη. Στη συνέχεια, σε μια προσπάθεια συμβιβασμού των αντίρροπων τάσεων της προστασίας και της ανάπτυξης γίνεται ευρέως αποδεκτή η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης – η έννοια της προστασίας του περιβάλλοντος παραγκωνίζεται από το δημόσιο διάλογο και υπάρχει μόνο στο βαθμό που σχετίζεται με τη βιώσιμη ανάπτυξη- για να καταλήξουμε να συζητάμε τελικά μόνο για την ανάπτυξη και την οικονομία που εμπεριέχουν μέσα τους την προστασία του περιβάλλοντος και της κοινωνικής δικαιοσύνης (equity). Αυτή η μετατόπιση διαφαίνεται ακόμα και από τους τίτλους των Διασκέψεων. Το 1972 ήταν “Διάσκεψη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον”, το 1992 εμφανίζεται ο όρος της ανάπτυξης “Διάσκεψη για το Περιβάλλον και Ανάπτυξη” και στη συνέχεια το 2002 και το 2012 παραμένει μόνο η ανάπτυξη, μέσα από το νέο μοντέλο: “Διάσκεψη για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη”.

2. Παρόλο που η βασική συζήτηση φαίνεται να επαναλαμβάνεται στις διεθνείς συσκέψεις χωρίς μεγάλη εξέλιξη, υπάρχει ωστόσο πρόοδος που δεν αποτυπώνεται

εκεί και αφορά διεθνείς συμφωνίες για επιμέρους θέματα (στοιβάδα του όζοντος, κλιματική αλλαγή, θαλάσσια ρύπανση, τοξικά απόβλητα).

3. Η ορολογία παραμένει αρκετά ασαφής. Νέοι όροι εμφανίζονται και υιοθετούνται χωρίς να αποσαφηνίζονται. Ακόμα και ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη» είναι πολύ ευρύς, εμπεριέχει ανταγωνιστικές δυνάμεις, και άρα συμβιβασμούς και δύσκολες αποφάσεις σε κάθε επόμενο στάδιο. Από τη Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ και μετά φάνηκε ότι τελικά η ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης υποβαθμίστηκε από ένα όραμα σε ένα τρόπο παραδοσιακής ανάπτυξης, εμπλουτισμένο με περιβαλλοντικές και κοινωνικές μεταβλητές. Με την προστασία του περιβάλλοντος να χάνει συνεχώς έδαφος. Φάνηκε, όπως αναφέρει ο A. Escobar, ότι «η στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη επικεντρώνεται τελικά, όχι τόσο στις αρνητικές συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης στο περιβάλλον, αλλά στις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στην ανάπτυξη και στην προοπτική της ανάπτυξης».¹¹¹ Οι όροι «πράσινη οικονομία» και «πράσινη ανάπτυξη» δεν διευκρινίζονται επαρκώς, καθώς δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των κρατών.¹¹² Εν τέλει, η προσπάθεια καθιέρωσης του όρου “πράσινη οικονομία”, παρά την ασάφειά του, είναι πιο πολύ συμβολική: γίνεται έτσι αποδεκτό ότι η οικονομία έχει τον καθοριστικό ρόλο και αυτή ορίζει τον τρόπο της ανάπτυξης.

4. Μελετώντας τα κείμενα των τεσσάρων Διασκέψεων διαπιστώνουμε μια α-χρονικότητα. Εκτός από το ότι απουσιάζει η έννοια του «επείγοντος» παρά την κρισιμότητα της σημερινής κατάστασης, στο Ρίο και στο Ρίο+20 ασχολούνται σε μεγάλο βαθμό με τα ίδια θέματα και με την ίδια ένταση. Εν τω μεταξύ η κατάσταση το 2012 είναι πολύ πιο οριακή και απαιτεί να ληφθούν μέτρα άμεσα. Δεν αξιοποιήθηκε η αφορμή της οικονομικής κρίσης για να προταθεί κάτι νέο. Οι τρέχουσες συνθήκες πάντα απουσιάζουν από τη συζήτηση. Δεν συζητήθηκαν ποτέ τα ατυχήματα του Chernobyl και της Fukushima, η καλλιέργεια μεταλλαγμένων, οι πολεμικές συρράξεις, το προσφυγικό ως αποτελέσματα πολέμων ή περιβαλλοντικών αλλαγών. Οι αποφάσεις λαμβάνονται σε ένα πλαίσιο εκτός της τρέχουσας πραγματικότητας και για συνθήκες απόλυτης κανονικότητας.

5. Σε σχέση με τα εμπλεκόμενα μέρη, παρακολουθούμε πώς η συζήτηση ξεκινάει από κάποιους μεμονωμένους επιστήμονες που προειδοποιούν για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και τις επιπτώσεις της στην ανθρώπινη υγεία και ευημερία και στην οικονομική ανάπτυξη. Επηρεάζεται η κοινή γνώμη. Κινητοποιούνται οι θεσμοί,

¹¹¹ Δούση, ο.π., σελ 229

¹¹² ο.π.

αποφασίζεται ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο,¹¹³ Οργανώνονται Σύνοδοι Κορυφής με αρχηγούς και εκπροσώπους κρατών. Από τον αριθμό των κρατών που συμμετέχουν και το ποσοστό των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων, διαπιστώνουμε ότι η σπουδαιότητα του θέματος συνεχώς αυξάνει. Το γεγονός βέβαια ότι στην τελευταία σύνοδο κορυφής το 2012 και εν μέσω της Ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης οι ηγέτες τεσσάρων ισχυρών κρατών (ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία, Ιαπωνία) απείχαν, με τη δικαιολογία της ενασχόλησης τους με την οικονομική κρίση, δεν είναι ενθαρρυντικό. Απαξιώνει την ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης, αποδεικνύοντας ότι στην ουσία σε αυτό το επίπεδο, η οικονομία λειτουργεί ανεξάρτητα και προφανώς η λύση αναζητείται εκτός βιώσιμης ανάπτυξης.

Σημαντική εξέλιξη είναι η θεσμική ενίσχυση από τη Διάσκεψη του Ρίο (1992) και μετά του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών και κατά συνέπεια των Ενεργών Πολιτών. Στη Διάσκεψη της Κοπεγχάγης συμμετέχουν διακόσιες πενήντα ΜΚΟ ως παρατηρητές, βοηθούν σε πρακτικά θέματα και παίρνουν μέρος σε διάφορες διακυβερνητικές επιτροπές. Το 1992 στο Ρίο δύο χιλιάδες τετρακόσιες εκπρόσωποι ΜΚΟ συμμετέχουν στην προετοιμασία και στην εξέλιξη της διαβούλευσης αλλά όχι στην ψηφοφορία. Το 2002 στο Γιοχάνεσμπουργκ συμμετείχαν περισσότερες από τρεις χιλιάδες διακόσιες ΜΚΟ, που έπαιξαν ένα πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία συμπράξεων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου φορέα. Επίσης «ο ρόλος τους αναβαθμίστηκε, καθώς απέκτησαν έδρανα στις αίθουσες των επίσημων συνεδριάσεων, χωρίς ωστόσο να έχουν δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων. Η πρακτική αυτή παγιώθηκε και στο Ρίο+20, όπου κλήθηκαν να παρουσιάσουν τις απόψεις τους για τα θέματα της ημερήσιας διάταξης.»¹¹⁴

Ταυτόχρονα, από τη Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ και μετά, είναι έντονη η συμμετοχή του επιχειρηματικού κόσμου, καθώς καθιερώνονται οι συμπράξεις μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα με σκοπό την εφαρμογή των υφιστάμενων διακυβερνητικών δεσμεύσεων (δεσμεύσεις τύπου II). «Η φιλοσοφία που διέπει αυτές τις συμπράξεις είναι ότι ο ιδιωτικός τομέας πρέπει να κινητοποιηθεί και να αναλάβει δράση παράλληλα και σε συνεργασία με τις κυβερνήσεις και την κοινωνία των πολιτών.»¹¹⁵

¹¹³ Απορρίφθηκε η πρόταση του διπλωμάτη G. Kennan για τη δημιουργία μιας διεθνούς περιβαλλοντικής υπηρεσίας επιστημόνων και εμπειρογνομόνων, αρμόδια να παίρνει αποφάσεις χωρίς πολιτικές εντολές. (Δούση, ο.π., σελ. 44)

¹¹⁴ ο.π., σελ. 124

¹¹⁵ ο.π., σελ. 59

Σε σχέση με τα κοινωνικά θέματα, το μεγαλύτερο βάρος έχει δοθεί στην προσπάθεια για την εξάλειψη της ακραίας φτώχειας και την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του τρίτου κόσμου. Η φτώχεια, πέρα από το ηθικό ζήτημα, είναι παράγοντας υποβάθμισης του περιβάλλοντος που είναι αναγκαίο να καταπολεμηθεί και αυτό αποτελεί βασική προϋπόθεση της βιώσιμης ανάπτυξης.

6. Η αποτελεσματικότητα της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης εξαρτάται τελικά σε μεγάλο βαθμό, όπως φαίνεται και στη συνέχεια, από τον τρόπο που ενσωματώνονται οι προθέσεις και οι αποφάσεις στις εθνικές νομοθεσίες, από την αποτελεσματικότητα των κυβερνήσεων των κρατών. Ο ελληνικός αναπτυξιακός νόμος του 2016 αγνοεί επιδεικτικά όλη αυτή τη συζήτηση. Αναφέρει στον αρχικό σκοπό δύο εμφανώς τυχαίους όρους (ισόρροπη ανάπτυξη, κυκλική οικονομία) χωρίς κανένα όραμα, χωρίς να προτείνει κανένα μέτρο ή να δίνει κάποιο κίνητρο για τη μετάβαση σε ένα μοντέλο ολοκληρωμένης ανάπτυξης.

7. Οι διεθνείς θεσμοί, μέσω κανονιστικών διατάξεων και οδηγιών, πιέζουν τις κυβερνήσεις των κρατών, σε μια top-down διαδικασία, να εναρμονίσουν τη νομοθεσία τους με πράσινες και βιώσιμες πολιτικές. Από την άλλη πλευρά, ενεργοί πολίτες και ΜΚΟ πιέζουν τις κυβερνήσεις για υιοθέτηση/επιβολή πιο ηθικών και πράσινων πολιτικών. Επίσης μεγάλη μερίδα ευαισθητοποιημένων και ενημερωμένων καταναλωτών και επενδυτών απαιτούν από τις εταιρίες πιο ηθική και πιο πράσινη επιχειρηματικότητα. Υπάρχει προθυμία από ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό εταιριών να ανταποκριθούν σε αυτό το αίτημα και να το αξιοποιήσουν προς όφελος δικό τους αλλά και της κοινωνίας και του περιβάλλοντος. Αποφασίζουν να καταγράψουν εθελοντικά την περιβαλλοντική και κοινωνική διάσταση των δραστηριοτήτων τους με σκοπό να τις βελτιώσουν, υιοθετούν συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και κοινωνικής υπευθυνότητας όπως το ISO14001 και το EMAS III και εργαλεία απολογισμού με (S-ROI) ή χωρίς (GRI, IR. Κώδικας Βιωσιμότητας) χρηματο-οικονομικά μεγέθη. Σχεδιάζουν έτσι με δική τους πρωτοβουλία τη μετάβασή τους στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη, ενισχύουν την bottom-up διαδικασία μετάβασης σε αυτή και ορίζουν ένα παράλληλο σύστημα περιβαλλοντικής διακυβέρνησης.

Βιβλιογραφία

Boulding K., (1966), "The Economics of the Coming Spaceship Earth", στην ηλ. διεύθ. <http://www.ub.edu/prometheus21/articulos/obsprometheus/BOULDING.pdf> (01.09.16)

Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ. & Τσάλτας Γρ., (1993), *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, Νομική και Θεσμική Διάσταση*, Παπαζήση, Αθήνα

Carter R., Freitas C. R., Indur M. Goklany I., Holland D. & Lindzen R., (2008), "The Stern Review: A Dual Critique", [Ηλεκτρονική Έκδοση] *World Economics, Volume 7 Number 4*, στην ηλεκτρονική διεύθυνση web.archive.org/web/20080205060817/http://www.world-economics-journal.com/WEJArticle.asp?Vol=7&Iss=4&Id=261

Carson R., (1962), *Silent Spring*, Houghton Mifflin, Boston. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο, *Σιωπηλή Άνοιξη*, μτφρ. Λ. Κανδηλίδη, (1981), Κάκτος, Αθήνα

Coase R., (2012), "Saving Economics from the Economists", [ηλεκτρονική έκδοση] *Harvard Business Review*, τεύχος 12.2012

COP21, (2015), "Momentum growing for Paris Agreement's entry into force", στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.cop21.gouv.fr/en/momentum-growing-for-paris-agreements-entry-into-force/>

Cop22 (2016), "The challenges of COP22, The Paris Agreement", στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://cop22.ma/en/paris-agreement>, (02.10.16)

Δημαδάμα Ζ., (2008), *Οικονομία, Ανάπτυξη, Περιβάλλον, Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Πολιτικές της Αειφόρου Ανάπτυξης*, Παπαζήση, Αθήνα

Δούση Εμμ., (2014), *Η Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση σε Κρίση, Ρίο+20: υποσχέσεις με αβέβαιη εφαρμογή*, Παπαζήση, Αθήνα

Daly, H.E. and K.N. Townsend (1993) *Valuing the Earth: economics, ecology, ethics*, Cambridge, MIT Press, MA, USA

Daly, H.E. (2007), *Ecological Economics and Sustainable Development, Selected Essays of Herman Daly*, E. Elgar, UK και MA, USA

Den Sociale Kapitalfond, (2012), " Social Return on Investment, A review of methods to measure social impact", στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.densocialekapitalfond.dk/wp-content/uploads/2014/03/Den-Sociale-Kapitalfond-working-paper-on-SROI-measurement-August-2012.pdf

European Commission, (2011), «EMAS and ISO14001: complementarities and differences», στην ηλ. διεύθυνση <http://ec.europa.eu/environment/emas/> και το pdf http://ec.europa.eu/environment/emas/pdf/factsheets/EMASiso14001_high.pdf

Fiorino D., (2014), “The Green Economy, mythical or meaningful?”, [ηλεκτρονική έκδοση] *Policy Quarterly* – Volume 10, Issue 1

Greenpeace, (χ.χ.), “Το Χρονικό της Καταστροφής του Όζοντος”, στην ηλ. διεύθυνση www.greenpeace.org/greece/Global/greece/report/2011/greenfreeze/3_OZON_report.pdf (15.10.16)

European Commission, (2011), «EMAS and ISO14001: complementarities and differences», στην ηλ. διεύθυνση <http://ec.europa.eu/environment/emas/> και το pdf http://ec.europa.eu/environment/emas/pdf/factsheets/EMASiso14001_high.pdf

Eur-Lex, (2014), “Προς μια κυκλική οικονομία: πρόγραμμα μηδενικών αποβλήτων για την Ευρώπη”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL-EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0398&from=EN>

German Council for Sustainable Development, The Sustainability Code, Benchmarking Sustainable Development, June 2016 στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.deutscher-nachhaltigkeitskodex.de/fileadmin/user_upload/dnk/RNE-Brochure_The_Sustainability_Code.pdf

GRI & ISO, (2014), “GRI G4 Guidelines and ISO 26000:2010 How to use the GRI G4 Guidelines and ISO 26000 in conjunction” στην ηλ. διεύθ. http://www.iso.org/iso/home/store/publication_item.htm?pid=PUB100398 (23.09.16)

Hawkings, St., (2016), “Our attitude towards wealth played a crucial role in Brexit. We need a rethink”, [Ηλεκτρονική Έκδοση] *Guardian*, 29.07.16, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jul/29/stephen-hawking-brexite-wealth-resources>

ICC, (χ.χ.), “Green Economy Roadmap”, σελ.10, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iccwbo.org/Products-and-Services/Trade-facilitation/Green-Economy-Roadmap/> και το pdf στην ηλ. διεύθυνση www.iccwbo.org/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=19327353688

IRIS, (2012) “A guide to Social Return on Investment”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://iris.thegiin.org/>

IR& ISO, (2015), “ISO 26000 and the International Integrated Reporting <IR>”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση

www.iso.org/iso/iso_26000_and_ir_international_integrated_reporting.pdf

(15.10.16)

IR, (χ.χ.), “Get to grips with the six capitals”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση

<http://integratedreporting.org/what-the-tool-for-better-reporting/get-to-grips-with-the-six-capitals/>

ISO, (2010), “ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility”, στην ηλεκτρονική

δieleύθυνση www.iso.org/obp/ui/#!iso:std:42546:en

ISO, (2014), “ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility”,

www.iso.org/iso/home/store/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=42546

(25.09.16)

ISO, (2015), “ISO 14001:2015, Environmental management systems -- Requirements with guidance for use” στην ηλεκτρονική διεύθυνση

www.iso.org/iso/catalogue_detail?csnumber=60857

ISO, (2016), «ISO 26000 and SDGs», στην ηλεκτρονική διεύθυνση

http://www.iso.org/iso/iso_26000_and_sdgs.pdf (15.10.16)

Κατσαρέλης Τρ., (2013), “Το πρότυπο ISO 26000 για την Κοινωνική Υπευθυνότητα σε τρεις σελίδες”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση

<http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/sed-letter-0212-a>

Κατσαρέλης Τρ., Μαθιουδάκης Γ., (2015), “Συστήματα Περιβαλλοντικής Διαχείρισης Πυλώνας στη Βιώσιμη Ανάπτυξη”, στην ηλ. διεύθυνση

<http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/eidip-sistimata-12052015v2>

Lietar B., (2001), *The Future of Money*, Century, The Random House Group, London

Meadows D.H., Meadows D.L. & Randers L., (1972), *Limits to Growth*, Universe

Books, New York και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.clubofrome.org/report/the-limits-to-growth/ (07.10.16)

Meadows, D., J. Randers & D. Meadows (2004) *Limits to Growth: the 30-year update*, White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing

OECD, (2011), “Towards Green Growth”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση

www.oecd.org/greengrowth/towards-green-growth-9789264111318-en.htm

και το pdf <http://www.oecd.org/greengrowth/48012345.pdf>

OECD, (2011), “Towards Green Growth, a summary for policy makers”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.oecd.org/greengrowth/48012345.pdf

OECD,(2015), “How is life? Measuring Well Being”, στην ιστοσελίδα: www.oecdbetterlifeindex.org (04.10.16)

Pearce, D.W., Markandya A. and Barbier E.B. (1989) *Blueprint for a Green Economy*, Earthscan, London

Pearce, D.W.& Barbier E.B., (2000), *Blueprint for a Sustainable Economy*, Earthscan, London

Ρόκκος Δ.,(χ.χ.), «Θεμελιώδεις Προϋποθέσεις για ένα Σχέδιο Αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης. Η Περίπτωση μιας Ελληνικής Περιφέρειας. Από τη θεωρία στην πράξη», εισήγηση στο 6^ο Συνέδριο «Προβλήματα Σοσιαλισμού»

Redefining Progress,(2016),“Genuine Progress Indicator”, στην ηλεκτρ. διεύθυνση: http://rprogress.org/sustainability_indicators/genuine_progress_indicator.htm (07.09.16)

Sachs Jeffrey, (2015), *At the age of sustainable development*, Columbia University Press, New York

Steglitz J., (2006), “Good numbers gone bad”,[ηλεκτρονική έκδοση] *Fortune Magazine*, τεύχος 02.10.06 στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://archive.fortune.com/magazines/fortune/fortune_archive/2006/10/02/8387507/index.htm

The Sustainability Code, (χ.χ.), “Matching the criteria of the sustainability code to the EU’s non-financial reporting requirements” στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.deutscher-nachhaltigkeitskodex.de/en/the-code/eu-reporting-obligation.html>

UN, (χ.χ.), “The Earth Summit”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.un.org/geninfo/bp/enviro.html/ (05.09.16)

UN,(χ.χ.), “The History of Sustainable Development in the United Nations”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.uncsd2012.org/history.html (07.10.15)

UN, (1992), “Report of the United Nations Conference on Environment and Development”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm (09.09.16)

UN,(2016), “Global Issues, Environment”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.un.org/en/globalissues/environment/> (06.09.16)

UNEP, (1972), “Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment” στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503> (07.10.16)

UNEP, (χ.χ.), “Agenda 21”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση
www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=52 και το pdf
<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
(07.10.15)

UNEP, (2006), “Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer - 7th Edition”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
http://ozone.unep.org/Publications/MP_Handbook/Section_1.1_The_Montreal_Protocol/Preamble.shtml

UNEP, (2010), “New report highlights two-way link between ozone layer and climate change”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=647&ArticleID=6751&l=en&t=long (05.09.16)

UNEP (2011), “Towards A Green Economy: pathways to sustainable development and poverty eradication – a synthesis for policy makers”, στην ηλ. διεύθυνση
<http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=7&menu=35> (06.05.16)

UNEP, (2012), “The Business Case for the Green Economy, Sustainable Return on Investment”, σελ. 7 στην ηλεκτρονική διεύθυνση
www.unep.fr/shared/publications/pdf/DTIx1553xPA-BusinessCaseforGreenEconomy.pdf (07.07.16)

UNEP, (2015), “Vienna Convention Celebrates Three Decades of Successful Science-Based Global Action to Protect the Ozone Layer”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
www.unep.org/newscentre/Default.aspx?DocumentID=26788&ArticleID=34821
(05.09.16)

UNCSD, (2012), “The Future We Want”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση
www.un.org/disabilities/documents/rio20_outcome_document_complete.pdf

ΥΠΑΝ, (2016), “Νόμος 4399/2016”, ΦΕΚ 117/Α/22-6-2016 στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.e-nomothesia.gr/kat-epikheireseis/nomos-4399-2016-phek-117a-22-6-2016.html> και το pdf: <http://ggse.mnec.gr/index.php/2015-09-09-09-21-47.html>

ΥΠΕΚΑ, (2016), “Υπερψηφίστηκε με μεγάλη πλειοψηφία από την Ελληνική Βουλή το Νομοσχέδιο που κυρώνει την Συμφωνία των Παρισίων για το κλίμα” στην ηλεκτρονική διεύθυνση

[http://ypeka.gr/Default.aspx?tabid=785&sni\[524\]=4462&language=el-GR](http://ypeka.gr/Default.aspx?tabid=785&sni[524]=4462&language=el-GR) (07.10.16)

Victor, P. (2008) *Managing Without Growth: slower by design, not disaster*, Cheltenham, Edward Elgar / UK

WCED,(1987),“Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future”, Oxford University Press, New York και στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (05.09.15)

WWF Ελλάς, (2015), “Δεσμεύεις και Εφαρμογή, Η περιβαλλοντική νομοθεσία στην Ελλάδα”, σελ 60-61 στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.wwf.gr/images/pdfs/WWF-NOMOreport-2015-FINAL.pdf (20.10.16)

WWF Ελλάς, (2016), “Ιστορική συμφωνία στο COP21 στο Παρίσι”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση [wwf.gr/campaigns/cop21](http://www.wwf.gr/campaigns/cop21), (02.10.16)

WWF Ελλάς, (2016), “Νόμος και Περιβάλλον στην Ελλάδα, Έκθεση 2016 για την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας”, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.wwf.gr/images/pdfs/WWF-NOMOreport-2016.pdf, σελ. 130 (10.09.16)

Ημερίδες – Συνέδρια

Αδαμοπούλου Ηλ., Κατσαρέλης Τρ., (2012), “Πρότυπα και Απολογισμοί Κοινωνικής Υπευθυνότητας”, εισήγηση στο 10ο Επενδυτικό και Χρηματοπιστηριακό Συνέδριο, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.slideshare.net/TriantafyllosKatsare/sed-presentation-katsarelis2012b> (20.10.16)

Δεπούντης Ν., (2012), « Πρότυπα και κανονισμοί περιβαλλοντικής και ενεργειακής Διαχείρισης”, Εισήγηση στο συνέδριο «Πράσινη Επιχειρηματικότητα και Εκπαίδευση – το Έργο του GOGREEN», Τρίπολη, 19.10.12, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.depountis.com (24.09.16)

Δούση Εμανουέλλα, «Περιβαλλοντική διακυβέρνηση στα Ηνωμένα Έθνη: το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής», εισήγηση στη Β΄ συνεδρία με θέμα "Βιώσιμη Ανάπτυξη και Ηνωμένα Έθνη: ο ορίζοντας μετά το 2015" στην «Ημερίδα για τα 70 χρόνια από την ίδρυση του ΟΗΕ - 70 χρόνια Ηνωμένα Έθνη: ατενίζοντας το μέλλον», διοργανωτές: ΠΜΣ Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών και ΕΚΠΑ, Υπουργείο Εξωτερικών, 09.12.15

<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=2479#>

Νάντσου Θεοδότα, (2014), «Ζωντανή ελληνική οικονομία για το περιβάλλον και τον άνθρωπο», εισήγηση στην Ημερίδα WWF «Ζωντανή Οικονομία», 15.10.14, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών

Ιστοσελίδες

www.cys.org.cy (Κυπριακός Οργανισμός Προτύπων)

<http://ec.europa.eu/environment/emas/>

<http://elot.gr/>

www.globalreporting.org

<http://greekcode.sustainablegreece2020.com/>

<http://integratedreporting.org/>

www.iso.org

www.stakeholderforum.org

www.theiirc.org, The International <IR> Framework

Ημερίδες και Συνέδρια

Δεπούντης Ν., (2012), Θέμα εισήγησης: « Πρότυπα και κανονισμοί περιβαλλοντικής και ενεργειακής Διαχείρισης” στο συνέδριο «Πράσινη Επιχειρηματικότητα και Εκπαίδευση – το Έργο του GOGREEN», Τρίπολη, 19.10.12, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.depountis.com (24.09.16)

Δούση Εμμ., «Περιβαλλοντική διακυβέρνηση στα Ηνωμένα Έθνη: το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής», εισήγηση στη Β' συνεδρία με θέμα "Βιώσιμη Ανάπτυξη και Ηνωμένα Έθνη: ο ορίζοντας μετά το 2015" στην «Ημερίδα για τα 70 χρόνια από την ίδρυση του ΟΗΕ - 70 χρόνια Ηνωμένα Έθνη: ατενίζοντας το μέλλον», διοργανωτές: ΠΜΣ Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών και ΕΚΠΑ, Υπουργείο Εξωτερικών, 09.12.15

Κατσαρέλλης Τρ.,(2014) «Πρότυπα για την Κοινωνική Ευθύνη, ISO 26000:2010 & SA 8000», Εισήγηση στην Ημερίδα «Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη», Δήμος Αμαρουσίου